
ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ:
ΑΔΙΑΦΑΝΕΙΣ, ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ, ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

α. Η μάχη των αριθμών, των κατηγοριών και των ακατάτακτων κοινωνικών «υπολοίπων».   β. Ο ενεργός πληθυσμός: απασχολούμενοι, άνεργοι και άεργοι.   γ. Ο διαφαινόμενος επίσημος καταμερισμός της εργασίας.   δ. Η απασχόληση στο δημόσιο και στις παραφυάδες του.   ε. Οικογένεια, οικογενειακές στρατηγικές, κοινωνική ανέλιξη και ασφάλεια.   στ. Πραγματικό οικογενειακό εισόδημα, «υπόγεια» οικονομία και «πολυσθένεια».

Το κείμενο που ακολουθεί έχει δύο αντικείμενα: από τη μια μεριά προσπαθεί να αποκρυπτογραφήσει και να φωτίσει μια σειρά από εκ πρώτης όψεως «παράδοξα» χαρακτηριστικά της διαφαινόμενης κοινωνικοεπαγγελματικής δομής και του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας στην περιοχή της πρωτεύουσας· από την άλλη, μέσα από την επισήμανση μιας σειράς μεθοδολογικών και ερμηνευτικών αδιεξόδων, που προκύπτουν από τη χρησιμοποίηση των τρεχουσών αναλυτικών κατηγοριοποιήσεων, επιχειρεί να προτείνει ορισμένες υποκατάστατες προσεγγίσεις που μπορεί να έχουν πλουσιότερο εξηγητικό περιεχόμενο. Στόχος, λοιπόν, είναι να τεθούν ερωτήματα και προβλήματα και όχι να δοθούν απαντήσεις. Τόσο η ένδεια του πραγματολογικού υλικού όσο και η έλλειψη επεξεργασίας των θεωρητικών εργαλείων καθιστούν οποιαδήποτε σφαιρική ερμηνεία, προς το παρόν τουλάχιστον, αδύνατη. Είναι πιθανό ότι τα αποτελέσματα μιας σειράς ερευνών, που διεξάγονται σήμερα, θα δώσουν τη δυνατότητα επαλήθευσης ή διάψευσης πολλών από τις υποθέσεις που διατυπώνονται. Αλλά μέχρι τότε, τα περισσότερα προβλήματα θα πρέπει να παραμείνουν ανοιχτά.

Θα ήθελα επίσης να τονίσω από την αρχή ότι το κείμενο αυτό επιχειρεί μια απλή χαρτογράφηση της κοινωνικής συγκρότησης της πρωτεύουσας και δεν επιχειρεί καν να θέσει το γενικότερο πρόβλημα της εξέλιξης του καπιταλι-

στικού τρόπου παραγωγής στη χώρα μας ούτε και να διερευνήσει τις ειδικές μορφές με τις οποίες η Ελλάδα εντάσσεται στο παγκόσμιο σύστημα. Ούτε, κατά μείζονα λόγο, τίθεται θέμα να αναζητηθούν οι μηχανισμοί των επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στο σύστημα του καταμερισμού της εργασίας, παρόλο που είναι πιθανότατο ότι οι επιπτώσεις αυτές είναι ήδη σημαντικότερες, ίσως και καταλυτικές. Είναι λοιπόν σαφές ότι δεν θα γίνει λόγος για τις συνολικές αιτιακές διαδικασίες που επικαθορίζουν τη συγκεκριμένη μορφή του καταμερισμού της εργασίας.

Πρέπει επίσης να αποσαφηνίσω ότι, μολονότι το σύνολο της ανάλυσης που θα ακολουθήσει έχει σαφείς προεκτάσεις στη γενική θεωρία των κοινωνικών τάξεων και στο σύστημα των ταξικών σχέσεων που φαίνεται να κυριαρχεί στην Ελλάδα, δεν πρόκειται να προχωρήσω προς την κατεύθυνση αυτή. Και τούτο, τόσο επειδή δεν θέλω να επιμηκύνω ένα ήδη υπερβολικά μακροσκελές κείμενο, όσο και, κυρίως, διότι μια τέτοια προώθηση της προβληματικής προϋποθέτει αυστηρότατες εννοιοθετήσεις και επεξεργασίες που θα με απομάκρυναν πολύ από τους κύριους, και αναγκαστικά περιορισμένους, στόχους μου.

*Il y eut pourtant une époque
où les signes étaient encore,
parlants, ou presque.*

HENRI MICHAUX, «Idéogrammes en Chine»

Α. Η ΜΑΧΗ ΤΩΝ ΑΡΙΘΜΩΝ, ΤΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΚΑΤΑΤΑΚΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ «ΥΠΟΛΟΙΠΩΝ»

Τα κριτήρια κατηγοριοποίησης και ταξινόμησης των κοινωνικών δραστηριοτήτων και των ατόμων έχουν από καιρό πάψει να είναι αυτόδηλα. Από τη στιγμή που τα παιγνίδια με τους αριθμούς, που στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια θεμελίωσαν μια πλατύτατα αποδεκτή εμπειρικοστατιστική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, άρχισαν να προσκρούουν σε αύξουσες δυσκολίες και αντιφάσεις, γενικεύθηκε και η αμφισβήτηση των κατατακτικών κατηγοριών, αλλά και γενικότερα του κύρους των ποσοτικών προσεγγίσεων.

Δύο υπήρξαν οι σοβαρότερες περιοχές όπου συμπυκνώθηκε η συζήτηση και κρυσταλλώθηκαν οι αντιρρήσεις:

Από τη μια μεριά, η προβληματική επικεντρώθηκε γύρω από το επιστημολογικό ζήτημα των προϋποθέσεων της εκπόνησης των κριτηρίων της ταξινόμησης και της ανάλυσης. Έγινε φανερό ότι η ίδια διαδικασία κατασκευής των κατηγοριών αποτελεί κοινωνική *πρακτική* που υπακούει σε σαφέστατες ιδεολογικές (και πολιτικές) προδιαγραφές. Στο πλαίσιο αυτό, η κατασκευή και η αναπόφευκτη ίσως υποστασιοποίηση των κατηγοριών και των ταξινομητικών μητρών συνοδεύεται από ποικίλες σημασιολογικές και κοινωνιολογικές προεκτάσεις. Πέρα από την ίδια τη σηματοδοτική αυτονόμηση των ίδιων των κατηγοριών, το καθολικό ταξινομητικό πλέγμα εισέρχεται βαθμιαία στην καθημερινή κοινωνική εμπειρία, εσωτερικεύεται ως «αντικειμενικό» κοινωνικό φαινόμενο και εμφανίζεται σαν να προκύπτει άμεσα από τα ίδια τα «πράγματα». Με την έννοια αυτή η καταμετρητική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας δεν παράγει μόνο δεδομένα. Ταυτόχρονα, και ίσως κυρίως, παράγει και «ιδεολογία» κατασκευάζοντας, αναπαράγοντας και επικυρώνοντας τις νοηματικές μήτρες που προϋποτίθενται στη συλλογή του κοινωνικού υλικού.

Μέσα από τη στερεότυπη χρήση των σχηματισμένων επαγγελματικών και κοινωνικών κατηγοριών, οι κοινωνικές «ομάδες» ή κατηγορίες, που φαίνονται να συγκροτούνται, αποκτούν βαθμιαία μια «πραγματική» κοινωνική

και συμβολική υπόσταση.¹ Εδώ ακριβώς συγκεντρώνεται και η μαρξιστική κριτική των θεωριών και κατηγοριοποιήσεων της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, οι οποίες εν πολλοίς καταγγέλλθηκαν ως σκόπιμο εγχείρημα που στόχευε στη συσκότιση των ταξικών αντιθέσεων και συγκρούσεων.²

Εν τούτοις, είναι ταξικός ο ρητή καταγγελία των αστικών κατηγοριοποιήσεων ως αντιεπιστημονικών και αποπροσανατολιστικών παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό θεωρητική και ακαδημαϊκή: με όποιες ρητές ή σιωπηρές επιφυλάξεις και αν περιβάλλονται, οι αμφισβητούμενες «αστικές» κατηγοριοποιήσεις έχουν την τάση να ξαναγυρνούν από το παράθυρο, είτε αυτούσιες, είτε αναδιατυπωμένες και ανασυνθεμένες. Τα αίτια είναι πολλαπλά. Από τη μια μεριά η απόλυτη κυριαρχία των μητρών αυτών στους κόλπους των εθνικών στατιστικών υπηρεσιών, η συνακόλουθη διεθνοποίηση τους και η σχεδόν απαράλλακτη χρήση τους από τους διεθνείς οργανισμούς κατέστησαν τις εμπειρικές κατηγοριοποιήσεις τη μοναδική συγκρίσιμη, και ίσως την πραγματολογικά εγκυρότερη, πηγή στοιχείων για την κοινωνική σύνθεση και την κοινωνική δομή. Από την άλλη μεριά, οι μαρξιστές από την πλευρά τους δεν κατόρθωσαν να προτείνουν άλλες συγκεκριμένες κατατακτικές μήτρες που να εμφανίζονται ταυτόχρονα ως συμβιβασίμες με την ταξική ανάλυση και ως πρόσφορες για ευρείες εμπειρικοστατιστικές έρευνες. Εάν τα παραδοσιακά «μεσαία στρώματα» υπήρξαν η κύρια εστία θεωρητικών προκλήσεων και κατατακτικών δυσκολιών, και λειτούργησαν, και όχι μόνο για τους μαρξιστές, ως σκόπελοι στους οποίους προσκρούει αναπόφευκτα η μεθόδευση καθαρότερων και κριτικότερων ταξινομητικών προσεγγίσεων, η ολοένα γοργότερη αναπήδηση, κοινωνική θέσπιση και αναγνώριση «νέων» επαγγελμάτων, δραστηριοτήτων, θέσεων στο επάγγελμα ή λειτουργιών στις εργασιακές και υπαλληλικές ιεραρχίες, είχαν αποτέλεσμα τον κυριολεκτικό συνεχή βομβαρδισμό των οποιωνδήποτε προσπαθειών με νέες ενδιάμεσες, ακατάτακτες ή αντιφατικές κοινωνικές κατηγορίες, οι οποίες επιπλέον συνεχώς εξελίσσονται, μετασχηματίζονται και μετονομάζονται.

Στό σημείο αυτό οι ρυθμοί με τους οποίους μετεξελίσσεται η κοινωνική πραγματικότητα του ύστερου καπιταλισμού είναι σαφώς ταχύτεροι από τους ρυθμούς προσαρμογής που μπορεί να επιδειξει ο συχνά αδρανής επιστημονικός λόγος. Έτσι, παρ' όλη την πολιτική, θεωρητική και ιδεολογική μάχη που δόθηκε —και δίνεται— σε σχέση με την εγκυρότητα των τρεχουσών κατηγοριών της ανάλυσης, οι κατηγορίες αυτές εξακολουθούν όχι μόνο να συγκροτούν τις μοναδικές διαθέσιμες στατιστικές θεμελιώσεις των οποιωνδήποτε αναλυτικών προσπαθειών, αλλά και συνεχίζουν να παράγουν και να αναπα-

1. Τυπικό παράδειγμα, η upper middle class στις αγγλοσαξονικές χώρες.

2. Πρβλ. π.χ. Barry Hindess, *The Uses of Official Statistics in Sociology*, Λονδίνο, Macmillan, 1973.

ράγουν τις σημασιολογικές και ιδεολογικές προεκτάσεις που κουβαλάνε μέσα τους.

Εδώ ακριβώς εμφανίστηκαν και οι μεγαλύτερες δυσκολίες κρυστάλλωσης μιας κοινά αποδεκτής θεωρητικής πρακτικής. Αν, όπως σημείωνε επιγραμματικά ο Ν. Πουλαντζάς, «ο ταξικός χαρακτηρισμός των μικροαστών είναι το κομβικό σημείο της μαρξιστικής θεωρίας των τάξεων»,³ αυτό συμβαίνει όχι μόνο επειδή τα μικροαστικά ή «μικρομεσαία» στρώματα κατέχουν «ενδιάμεση» και αντιφατική θέση στο σύστημα των παραγωγικών σχέσεων και είναι επομένως ανίκανα να κρυσταλώσουν μακροπρόθεσμα αυτόνομες ταξικές τοποθετήσεις, αλλά επίσης επειδή και στο μέτρο που τα στρώματα αυτά φαίνονται να «αντιστέκονται» σε οποιαδήποτε ενιαία και μονοσήμαντη κατηγοριοποίηση. Οι «ενδιάμεσες» κατηγορίες δεν είναι λοιπόν μόνο αμφίσημες. Είναι και κατ' εξοχήν ετερογενείς και διαφοροποιημένες, τόσο λειτουργικά όσο και σημασιολογικά. Έτσι ανακύπτει το «δραματικό» και αξεπέραστο ίσως δίλημμα, είτε η ανάλυση να εγκαταλείψει τελείως τις τρέχουσες νοηματισμένες κατατακτικές μήτρες (υπαλλήλους, μεσαία στελέχη, κ.λπ.), οπότε ο λόγος αποκόπτεται εντελώς από την κοινή εμπειρία της κοινωνικής πραγματικότητας, είτε να εγκαταλειφθεί σ' αυτές, οπότε και ο επιστημονικός λόγος αυτοαναιρείται, περιοριζόμενος σε μια κατ' επίφασιν ορθολογική, θετικιστική και μη κριτική ανακατανομή ή ανασύνθεση των καθημερινών ταξινόμεσεων και των κοινότοπων παραστάσεων.⁴

Η δεύτερη περιοχή όπου επικεντρώθηκε η συζήτηση συναρτάται με την ανάδυση της προβληματικής γύρω από την κοινωνική δομή των χωρών της περιφέρειας, που έδωσε μιαν άλλη διάσταση στα ζητήματα και νέα εναύσματα για μια συστηματικότερη κριτική θεώρηση των παραδοσιακών κατατακτικών πρακτικών. Κυρίως στις πόλεις των χωρών αυτών εμφανίστηκαν μια σειρά από νεόφανα και «ακατάτακτα» κοινωνικά στρώματα που ξέφευγαν από τις δυτικοκεντρικές αναλυτικές κατηγορίες. Αν όμως τα φαινόμενα αυτά οδήγησαν ταχύτατα στον συνεχή εμπλουτισμό των αναζητήσεων προς την κατεύθυνση των γενικότερων παραμέτρων και συνιστωσών της «εξάρτησης» στο πλαίσιο του παγκόσμιου συστήματος, όπως και των προεκτάσεων της άρθρωσης περισσότερων τρόπων παραγωγής στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού, η ανάλυση της ταξικής διάρθρωσης και των συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών που δομούνται ή αποδομούνται, προχώρησε με πολύ διστακτικότερα βήματα.

Πράγματι, η θεωρητική πρακτική της οποιασδήποτε κατάταξης κοινωνι-

3. *Fascisme et Dictature*, σ. 257 και *Les classes sociales dans le Capitalisme aujourd' hui*, σ. 207.

4. Luc Boltanski, *Les cadres: la formation d' un groupe social*, Παρίσι, Minuit, 1982, σ. 265-266.

κών φαινομένων δύσκολα συνδυάζεται με την αδυναμία εκπόνησης σαφών κριτηρίων και κατηγοριών,⁵ με αποτέλεσμα οι ταξινομητικές προσεγγίσεις να προσκρούουν συνεχώς σε μεθοδολογικά προβλήματα μεταταξινομητικής τάξης. Έτσι, λοιπόν, αν τα λεγόμενα μεσαία στρώματα των ανεπτυγμένων χωρών, που εκκολάπτονται στο πλαίσιο ενός και μόνο κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, ήδη δημιούργησαν δυσχέρειες στη διερεύνηση των όρων λειτουργίας του κοινωνικού συστήματος, οι εξελίξεις στην περιφέρεια περιήγαγαν τη διαδικασία αναλυτικής κατηγοριοποίησης του πληθυσμού σε ακόμα πιο δυσυπέβλητες αντιφάσεις. Η έλλειψη σαφούς κοινωνικής διαφοροποίησης των λειτουργιών των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που έχει επισημανθεί από όλους σχεδόν τους θεωρητικούς της «υπάνπτυξης»⁶ και που εκφράζεται με μια καθυστέρηση στην αποκρυστάλλωση εξατομικευμένων επαγγελματικών εξειδικεύσεων των κοινωνιών, οδηγεί ακριβώς στην εγγενή δυσκολία χρησιμοποίησης των ευρωκεντρικών κατατακτικών κατηγοριών. Διότι στη Δύση, ακόμα και αν οι κατηγορίες αυτές ελέγχονται ως επιστημολογικά αμφισβητήσιμες,⁷ ανταποκρίνονται τουλάχιστον προς μια καθολικά εσωτερικευμένη κοινωνική παράσταση των τρεχουσών «εξειδικευμένων» επαγγελματικών μητρών ως προσδιοριστικών της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων. Στις περιφερειακές κοινωνίες, αντίθετα, όπου ούτε ο καταμερισμός της εργασίας υπήρξε ποτέ προωθημένος ούτε τα πρότυπα της κοινωνικής ταυτότητας συγκροτούνταν αποκλειστικά μέσα από τις σημασιολογικές προεκτάσεις του ατομικού επαγγέλματος,⁸ αλλά και όπου ούτε και οι ψυχαναγκαστικές κοινωνικές ταξινομήσεις των κοινωνιών —και των πάντων— αναδείχθηκαν ποτέ σε κυρίαρχες «πανοπτικές» κοινωνικές και εξουσιαστικές πρακτικές,⁹ το ίδιο το πρόβλημα της κατάταξης των υποκειμένων σε κατηγορίες —άλλες από εκείνες που συνάγονται ίσως αυτόματα από τις «κοινότητες» των οικογενειών

5. Για την εγγενή δυσκολία εκπόνησης σαφών και αναμφισβήτητα διαφοροποιημένων [discreetly distinct] εννοιών και κατηγοριών στις κοινωνικές επιστήμες βλ. Nicholas Georgescu-Roegen, *The Entropy Law and the Economic Process*, Cambridge Mass., Χάρβαρντ U.P., 1971, σ. 39 κ.ε.

6. Πρβλ. π.χ. Georges Balandier, *Sens et Puissance*, Παρίσι, 1971, β' έκδ. 1981, σ. 115.

7. Πρβλ. Dominique Mellié, «Une nomenclature et sa mise en oeuvre», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 50 (Σεπτ. 1983).

8. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η κωδικοποίηση των «ειδικών» επαγγελματικών κατηγοριών, ως συνιστωσών της κοινωνικής ταυτότητας, δεν συνδέεται τόσο με την προώθηση του οριζόντιου καταμερισμού της εργασίας, όσο, και κυρίως, με την παγίωση των «κάθετων» ιεραρχιών: η κοινωνική κατασκευή των «επαγγελμάτων» είναι συνήθως συνυφασμένη με την εσκεμμένη οροθέτηση της κοινωνικής δυνατότητας άσκησης τους. Ακόμα και σήμερα, στις ανεπτυγμένες χώρες, ανάμεσα στους «ανειδίκευτους», που βρίσκονται στη βάση των εργασιακών πυραμίδων, οι κοινωνικοί χαρακτηρισμοί των δραστηριοτήτων παραμένουν ρευστοί, και γύρω από τον «ονοματισμό» τους διεξάγονται συνεχείς αγώνες. (Πρβλ. Laurent Thevenot, «L' économie du codage social», *Critique de l' Economie Politique*, 23-24 (1983), σ. 204 κ.ε.

9. Βλέπε για τα προβλήματα αυτά Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Παρίσι 1966.

των φατριών ή των φύλων— εμφανίζεται ως επεισακτο και τουλάχιστον ως ένα βαθμό και ενδεχομένως ως έωλο.

Έτσι, για πρώτη ίσως φορά, οι παραδοσιακές κατατακτικές μήτρες αποδείχθηκαν ανεπαρκείς, όχι πια απλώς για λόγους που αναφέρονται στις επισημολογικές προϋποθέσεις της ταξινομητικής πρακτικής αλλά για λόγους που πηγάζουν από το υπό κατάταξιν ανθρώπινο και κοινωνικό υλικό. Τα ακατάτακτα κοινωνικά «υπόλοιπα» που συγκροτούνταν από τις μάζες των «περιθωριακών», των μη ενσωματωμένων, των υποαπασχολούμενων, των «λούμπεν αστών» ή των «αγροαστών», ήταν αδύνατο να υπαχθούν στις κατηγορίες που είχαν συγκροτηθεί με βάση την αξιωματική παραδοχή μιας συγκεκριμένης και αποκλειστικής κοινωνικοεπαγγελματικής ιδιότητας. Ακόμα και τα ονόματα των κοινωνικών κατηγοριών, που κρυσταλλώθηκαν σημασιολογικά στο πλαίσιο του συγκροτημένου τεχνικού και κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας που κυριάρχησε στις ανεπτυγμένες χώρες, δεν απέκτησαν την ίδια αποκλειστική και σηματοδοτούσα κοινωνική σημασία στις συλλογικές παραστάσεις των κατοίκων των πόλεων του Τρίτου Κόσμου. Διαψεύδοντας πανηγυρικά τους αποστόλους της γραμμικής ανάπτυξης κατά στάδια, η περιφερειακή κοινωνική πραγματικότητα όχι μόνο αντιστέκεται με επιμονή στα επεισακτα ταξινομητικά εργαλεία έτσι ώστε να εμφανίζεται ως «άμορφη» ή ως «στρεβλή», αλλά επιπλέον, φαίνεται, σε πολλά σημεία τουλάχιστον, να ακολουθεί πρωτόγνωρες πορείες σε σχέση με την πρακτική και τη συμβολική της επαγγελματικής κοινωνικοποίησης. Ο απροσμέτρητος ευρωκεντρικός πολλών επιστημονικών προσεγγίσεων, οι οποίες, σε μια προσπάθεια υποσυνείδητης εκλογίκευσης των ανυπέμβλητων δυσκολιών που συναντούν, «καταμαρτυρούν» στις κοινωνίες αυτές την αμορφία, ανομία ή δυσμορφία τους, χωρίς ποτέ να αναρωτηθούν για την καταλληλότητα των προϋδρασμένων αναλυτικών κατηγοριών που επιμένουν να χρησιμοποιούν, είναι χαρακτηριστικός της δυσκαμψίας μιας σκέψης που δύσκολα απομακρύνεται από δοκιμασμένες και «εσκαμμένες» ατραπούς.

Με την έννοια αυτή, η αντίφαση ανάμεσα στις πρακτικές των κωδικογράφων και στις δραστηριότητες των κωδικογραφουμένων εμφανίζεται από πολλές πλευρές αξεπέραστη: τα ακατάτακτα κοινωνικά «υπόλοιπα» αναδεικνύονται σε κοινωνικά γεγονότα, πιο πεισματικά και από την επιστημονική δυσκαμψία. Και ίσως ακριβώς όπως στο παρελθόν, οπότε άλλα «υπόλοιπα» έδωσαν κατά καιρούς το έναυσμα για τη ριζική θεωρητική ανασκευή των παραδοσιακών κατηγοριοποιήσεων,¹⁰ έτσι και σήμερα τα περίπλοκα φαινόμενα

10. Δεν είναι ίσως υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι το ογκούμενο πλήθος των *άνεργων* προλεταρίων υπήρξε βασικής σημασίας ιστορική προϋπόθεση για να διατυπωθούν θεωρητικά οι αρχές που διέπουν την καπιταλιστική αγορά εργασίας και για να καταστεί σαφής η λειτουργία του καπιταλιστικού νόμου του πληθυσμού από τον Karl Marx. Όπως και είναι σαφές ότι

του Τρίτου Κόσμου υπήρξαν αποφασιστικής σημασίας για την αναθεώρηση μιας σειράς προκατασκευασμένων και αξιωματικά παραδεδεγμένων αντιλήψεων που οροθετούσαν την ανάλυση, ακόμα και στις χώρες του «Κέντρου».¹¹

Η διερεύνηση της άρθρωσης ανάμεσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στην οικιακή κοινότητα, η ιχνηλάτηση των μορφών με τις οποίες τυχόν επιβιώνει η μικρή εμπορευματική παραγωγή ως ιδιαίτερος τρόπος παραγωγής, όπως και η «ανακάλυψη» του σε παγκόσμιο επίπεδο αποφασιστικής σημασίας προβλήματος της κοινωνικοοικονομικής λειτουργίας του «άτυπου τομέα» και της «παραοικονομίας», ξεκίνησαν από την προσπάθεια αποκρυπτογράφησης της κοινωνικής δυναμικής στα αστικά κέντρα των χωρών του Τρίτου Κόσμου, που «αντιστέκονταν» σθεναρά σε όλες τις προσπάθειες επιβολής των ευρωπαϊκών νοητικών και ορολογικών κατηγοριών.

Τέλος, ακόμα ίσως σημαντικότερο υπήρξε το γεγονός του ευρύτερου εμπλουτισμού της προβληματικής σχετικά με την κεντρικότερη σημασιογόνα μήτρα της κοινωνικής προβληματικής, την εργασία. Η μελέτη του Τρίτου Κόσμου έδειξε, ανάμεσα στα άλλα, ότι η χρήση των θεμελιακών ταξινομητικών μητρών των οικονομικών «τομέων», των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών και της «θέσης» στο επάγγελμα είχε φτάσει στα εξηγητικά της όρια. Στο πλαίσιο αυτό άρχισε να αναδύεται μια νέα συζήτηση για την «ανθρωπολογία της εργασίας», όπου οι σχέσεις ανάμεσα στις έννοιες «δραστηριότητα», «εργασία» και «απασχόληση» εμφανίστηκαν ως καθόλου αυτονόητες και ως κατ' εξοχήν προβληματικές.¹²

Ωστόσο, στις ανεπτυγμένες κοινωνίες του καπιταλιστικού Κέντρου, το ίδιο το πρόβλημα που τίθεται, είναι καλυμμένο από μια σειρά δυσεξάλειπων λεξικολογικών αυτοματισμών. Η γενική τάση *μισθωτοποίησης* του πληθυσμού σε όλες τις χώρες που κυριαρχούνται από τον καπιταλιστικό τρόπο πα-

η ανάδυση και η ανάπτυξη των μικροαστών πρώτα, και των «ενδιάμεσων» μισθωτών στρωμάτων αργότερα, έδωσαν την αποφασιστικότερη ώθηση στην επεξεργασία νέων πιο εκλεπτυσμένων αναλυτικών σχημάτων για την ερμηνεία της κοινωνικής δυναμικής του ώριμου και του ύστερου καπιταλισμού.

11. Πρβλ. π.χ. τις παρατηρήσεις του Philippe Hugon, "Secteur informel et petite production marchande", *Revue Tiers Monde*, 82, τ. XXI (1980), σ. 229.

12. Τα τεράστια θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα, που τίθενται στο σημείο αυτό, και η περαιτέρω προέκτασή τους στην ίδια τη διατύπωση της έννοιας της παραγωγής δεν μπορούν να μας απασχολήσουν εδώ. (Βλ. π.χ. Pierre - Philippe Rey, "Production et Contre-revolution", *Revue Canadienne des etudes Africaines*, 1, τ. 19 (1985), σ. 127. Για το γενικότερο πρόβλημα Frederic Gamst, "Considerations for an anthropology of work" στο H. Applebaum (ed), *Work in non market and transitional societies*, Albany N.Y., 1984, σ. 56 κ.ε.).

Για μια ευρύτερη και πιο φιλοσοφική θεώρηση, παραμένουν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες οι αναλύσεις της Hannah Arendt, που κάνει διάκριση ανάμεσα στο «πονεΐν» και στο «εργάζεσθαι», ως ιστορικά διαφορετικών μορφών ανθρώπινης δραστηριότητας (*The Human Condition*, Σικάγο - Λονδίνο, University of Chicago Press, 1958, σ. 79 κ.ε.).

ραγωγής, έχει άπειρες προεκτάσεις στην ίδια την εκφορά του λόγου, σε σημείο ώστε ολόκληρο το σημασιολογικό σύστημα που αναφέρεται στην εργασία, να επηρεάζεται βαθύτατα: τα νοητικά σχήματα, η ορολογία και οι λέξεις, που φαίνονται να αναφέρονται στην εργασία «γενικά», καλύπτουν στην πραγματικότητα τις σχέσεις μισθωτής εργασίας και μόνο.

Στη διαδικασία αυτή καίρια είναι η σημασία της ανάδυσης της έννοιας της απασχόλησης, η οποία παραμένει ασαφής ως προς τη διάκρισή της από την εργασία. Πράγματι, η γέννηση της έννοιας «απασχόληση» συμπίπτει από τη μια μεριά με τη γενίκευση της μισθωτοποίησης και από την άλλη με τη θέσπιση πάγιων κοινωνικών μηχανισμών κατανομής και μέτρησης της καταναλισκόμενης εργασιακής δύναμης.

Το «δικαίωμα στην απασχόληση» δεν είναι παρά η ανάστροφη όψη της κοινωνικής παραγωγής μιας γενικά παραδεκτής νόρμας για την «ποσότητα» εργασίας, που υποτίθεται ότι οφείλεται από τον κοινωνό. (Η εκπόνηση της κατά τα άλλα ασαφέστατης έννοιας της «υποαπασχόλησης» είναι χαρακτηριστική.)

Δεν μπορούμε βέβαια, εδώ, να εισέλθουμε στο εξαιρετικά περίπλοκο και καίριο αυτό πρόβλημα. Αρκεί να υπογραμμισθεί ότι στο πλαίσιο των κυρίαρχων εργασιακών σχέσεων του ύστερου καπιταλισμού φαίνεται να έχει συντελεσθεί μια πραγματική *σημασιολογική τομή*, που τείνει όχι μόνο να «ταυτίσει» την εργασία με την «απασχόληση» —και προοπτικά με τη μισθωτή απασχόληση—, αλλά επιπλέον να δημιουργήσει τις ιδεολογικές και σημασιολογικές προϋποθέσεις, ώστε η ταύτιση αυτή να εμφανίζεται ως αναγκαία και λογικά αναπότρεπτη.

Έτσι είναι βασικής σημασίας το ερώτημα ως προς τις κοινωνικές προϋποθέσεις, οι οποίες οροθετούν τη μετασημασιολόγηση των όρων και των λέξεων που αναφέρονται στην εργασία, αλλά και ως προς τη γέννηση και τον ονοματισμό των θεσμικών ρυθμίσεων που καλύπτουν εργασιακά φαινόμενα.

Στο σημείο αυτό η εξέλιξη είναι ενδιαφέρουσα. Πράγματι, ενώ η εργασία με την κυριολεκτική της έννοια δεν μπορεί *παρά* να είναι έννοια γένους και να εκφράζει το σύνολο περίπου των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, που αποσκοπούν στην επιβίωση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία, το σύνολο των ρυθμίσεων και αναφορών στην εργασία *αναπέμπει* είτε στη μισθωτή απασχόληση είτε στην κωδικοποιημένη «επαγγελματική» απασχόληση.¹³ Οι μορφές αυτές ονομάζονται, προστατεύονται και κανονίζονται. Παραμένουν όμως μεταβαλλτιμένες σε εργασία «γενικώς», έτσι ώστε ο τελευταίος αυτός ό-

13. Frances Fox-Piven/Richard Cloward, *The new class war: Reagan's Attack on the Welfare State and its Consequences*, Νέα Υόρκη, Pantheon Books, 1982, σ. 55.

ρος να εμφανίζεται εντελώς απουσιαστικοποιημένος και αποψλωμένος από την εγγενή του καθολικότητα. Η καίρια και κεντρική θέση των μισθωτών εργασιακών σχέσεων στις σύγχρονες κοινωνίες δεν αρκεί για να εξηγήσει τη μετασημαιοποίηση αυτή. Διότι αν είναι φυσικό το κύριο αντικείμενο προεργασίας, ρύθμισης και «διαχείρισης» από μέρους της πολιτείας να είναι η μισθωτή εργασία, οι μη μισθωτές μορφές ούτε νεκρές είναι ούτε περιθωριακές. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι από τη στιγμή που η εργασία συναρτάται ολόενα και περισσότερο με την έμμοσθη απασχόληση, ολόκληρο το θεσμικό, νομικό, ιδεολογικό και σημασιολογικό εποικοδόμημα, που αναφέρεται ουσιαστικά στις σχέσεις μισθωτής απασχόλησης και μόνο, εμφανίζεται σαν να καλύπτει ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο της εργασίας. Το γεγονός όμως ότι το σύνολο των «εργασιακών» δραστηριοτήτων δεν καλύπτεται από οποιαδήποτε γενικευμένη κοινωνική ρύθμιση δεν μπορεί παρά να συνδέεται με το ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι δυνατόν να αναγνωρίσει και να ρυθμίσει παρά μόνον εκείνες τις μορφές δραστηριότητας που εμπίπτουν στην καθολική του λογική: τις μορφές δηλαδή που εμφανίζονται και τυποποιούνται στην αγορά. Η ιδιοκτησία και η εργασιακή δύναμη, που συνθέτουν το πλέγμα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, οροθετούν έτσι επίσης και τις ιδεολογικές μήτρες που συγκροτούν τις συλλογικές παραστάσεις. Υπό τις τυπικά καπιταλιστικές συνθήκες, το ιδεολόγημα της εργασιακής δραστηριότητας εν γένει δεν μπορεί καν να προκύψει παρά μόνο καταχρηστικά και κατά συγγνώμη. Η μισθωτή απασχόληση λοιπόν, που πρέπει να προστατευθεί και να ρυθμισθεί, μεταβαπτίζεται απλώς σε εργασία γενικώς. Και για το σύνολο σχεδόν των κανονιστικών και νομικών θεσπίσεων, που βρίσκονται στο επίκεντρο της κοινωνικής και πολιτικής προβληματικής, η εξαρτημένη μισθωτή απασχόληση αναδεικνύεται «επίσημα» ως μοναδική, αναγνωρισμένη, προστατεύσιμη ή θεσμοποιήσιμη εργασιακή μορφή. Τα παραδείγματα είναι άπειρα: το λεγόμενο εργατικό δίκαιο είναι ουσιαστικά το δίκαιο της μισθωτής απασχόλησης, η ανεργία είναι η έλλειψη μισθωτής εργασίας —εξ ου και η αντιδιαστολή με την αεργία—, ενώ το πολυθρύλητο δικαίωμα στην εργασία δεν είναι παρά δικαίωμα σε μισθωτή απασχόληση. Τέλος, ο μισθωτός μετατρέπεται σε «εργαζόμενο», όρος που η κοινωνική του παραγωγή δεν καθίσταται ιδεολογικά αναγκαία, παρά μετά την εμφάνιση των νέων μεσαιών μισθωτών στρωμάτων που διακρίνονται μεν από τους παραδοσιακούς εργάτες, εμπίπτουν όμως στην ευρύτερη κατηγορία των μισθωτών που με την αύξουσα αυτόνομη κοινωνική και πολιτική σημασία τους πρέπει να καταξιωθούν συμβολικά μέσω του «γενικού» ιδεολογήματος «εργασία» και όχι μέσω της «εξειδικευμένης» μορφής «μισθός». Με αποτέλεσμα τα παντός είδους εργασιακά και απασχολητικά «υπόλοιπα» όχι μόνο να αποσιωπούνται και να απαξιώνονται, αλλά και να παραμένουν εκτός της εμβέλειας των αποδεκτών και πα-

ραδεγεγμένων προσεγγιστικών κατηγοριών.

Όλες, όμως, αυτές οι «βεβαιότητες» έχουν ήδη αρχίσει να κλονίζονται. Ούτε οι «εργαζόμενοι» ούτε οι «απασχολούμενοι» αποτελούν πια αυτονόητες κοινωνικές κατηγορίες, και τα ακατάτακτα, ενδιάμεσα και αντιφατικά κοινωνικά υπόλοιπα ορθώνονται πεισματικά μπροστά μας, με απροσμέτρητες κοινωνικές, ιδεολογικές και προφανώς πολιτικές προεκτάσεις. Ήδη μέσα από το γυναικείο κίνημα έχει επιτευχθεί η κοινωνική αναγνώριση της οικιακής εργασίας. Οι φοιτητές έχουν πετύχει τη θεσμική κατοχύρωση της κοινωνικής τους λειτουργίας ως οιοει παραγωγικής απασχόλησης. Ολοένα και περισσότερες μορφές δραστηριότητας ονοματίζονται και κρυσταλλώνονται διαρρηγνύοντας τα αποκλειστικά και αρραγή νοητικά κελύφη που οροθετούσαν τις αντιλήψεις για το τι «είναι» εργασία.

Μετά από έναν ή ενάμιση αιώνα σημασιολογικής καθήλωσης, η ίδια η λέξη αποκτά την προκαπιταλιστική αμφισημία της, και μάλιστα γίνεται και αντικείμενο διεκδίκησεων και αγώνων. Η αύξουσα αχλύ του όρου εκφράζει ακριβώς τη ριζική μεταβολή στην αντιμετώπιση των τρεχουσών πρακτικών κοινωνικής και οικονομικής ενσωμάτωσης. Και αν ακόμα διάφορες μορφές ακατάτακτων εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων δεν είναι καθεαυτές πρωτόγνωρες, η κρυστάλλωση της κοινωνικής τους σημασίας είναι διαδικασία που άρχισε μόλις πρόσφατα. Μοιραία, ίσως, οι κυρίαρχες μορφές χαρτογράφησης του κοινωνικού χώρου παραμένουν αιχμάλωτες των παραδοσιακών και δοκιμασμένων αναλυτικών εργαλείων. Αλλά η κρίση της θεωρίας έχει ήδη ενσκήψει: οι προτάσεις για νέες εννοιοποιήσεις και κατηγοριοποιήσεις πληθαίνουν από όλες τις πλευρές. Και για πρώτη φορά, το πανίσχυρο, κυρίαρχο «παράδειγμα» των μονοσθενών και αποκλειστικών κοινωνικών ταξινομήσεων φαίνεται να κλονίζεται.

B. Ο ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ, ΑΝΕΡΓΟΙ ΚΑΙ ΑΕΡΓΟΙ

Φυσικά, οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν ελάχιστα συμβάλλουν στην προσπάθεια να προσεγγίσουμε με συγκεκριμένο τρόπο τα κοινωνικά μεγέθη στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, που αποτελεί το κύριο αντικείμενο των σημείων που θα ακολουθήσουν. Όσο πολλά κι αν είναι τα κενά της πληροφόρησης, είμαστε προφανώς υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσουμε τις τρέχουσες κατηγοριοποιήσεις και μήτρες, από τις οποίες όμως αναπηδούν μια σειρά από ερωτήματα, στα οποία οι απαντήσεις δεν μπορούν να είναι παρά προσωρινές και υποθετικές.

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο οι διεθνείς συγκρίσεις έχουν αυτές καθ'αυτές μεγάλο ενδιαφέρον. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι οι συγκρίσεις αυτές έχουν οποιοδήποτε εξηγητικό περιεχόμενο. Οι διεθνείς όμως αντιπαραθέσεις βοηθούν πολύ στο να αναλυθούν, με τρόπο συχνά ανάγλυφο, μερικές από τις χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες της νεοελληνικής και νεοαθηναϊκής κοινωνικής δομής.

Πράγματι, όπως θα δούμε, οι αριθμητικά εκφραζόμενες τάσεις φαίνεται να ακολουθούν πορείες διαφορετικές από τις αντίστοιχες, όχι μόνο γενικά των χωρών του ΟΟΣΑ, αλλά και ειδικότερα των μεσογειακών χωρών, με τις οποίες η Ελλάδα έχει υποτίθεται παραπλήσιες κοινωνικές δομές. Αν μη τι άλλο, η διαπίστωση των ιδιαιτεροτήτων αυτών μας εξαναγκάζει να θέσουμε ερωτήματα όσον αφορά όχι μόνο στην ερμηνεία τους, αλλά και στην άρθρωσή τους στο πλαίσιο μιας συνολικά ιδιαίτερης κοινωνικής δομής, στην Ελλάδα, που διαφοροποιείται σαφώς, τουλάχιστον «ποσοτικά» από τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης.

Η επικέντρωση της προσοχής στην περιοχή της πρωτεύουσας οφείλεται εξάλλου σε δύο λόγους: πρώτον, στο γεγονός ότι τα σημαντικότερα ίσως «ακατάτακτα» νέα φαινόμενα, που υπαινίχθηκα, γεννιούνται στα αστικά κέντρα· και δεύτερον, επειδή οι περισσότερες ιδιαιτερότητες της νεοελληνικής κοινωνικής διάρθρωσης εμφανίζονται, εκ πρώτης έστω όψεως, ως ακόμη πιο τονισμένες στην Αθήνα.

Το πρώτο και βασικής σχεδόν σημασίας χαρακτηριστικό, που πρέπει να υπογραμμισθεί, αναφέρεται στο σύνολο εκείνων που εμφανίζονται ως εργαζόμενοι, δηλαδή στον ενεργό πληθυσμό. Η διαπίστωση της ιδιαιτερότητας στο σημείο αυτό είναι αναμφισβήτητη. Σε σύγκριση με όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ, ο επίσημος ενεργός πληθυσμός τόσο στην Ελλάδα γενικότερα όσο και στην περιοχή πρωτεύουσας εμφανίζεται εξαιρετικά χαμηλός. Ο παρακάτω πίνακας είναι περισσότερο από εύλωτος.

Αν όμως ο συνολικά εμφανιζόμενος ενεργός πληθυσμός είναι στην Ελλάδα ο κατά πολύ μικρότερος σε ποσοστά, ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ, στην αστικοποιημένη Αθήνα είναι εξ ίσου χαμηλός ή και χαμηλότερος. Έτσι, το 1983 οι οικονομικά ενεργοί δεν ξεπερνούσαν τα 46,3% των αντίστοιχων ηλικιακών ομάδων ενώ για τους άνδρες το ποσοστό ήταν 67,4%.^{13α} Το γεγονός είναι αυτό καθ'αυτό αξιοσημείωτο, πολύ περισσότερο που οι ηλικιακές πυραμίδες της Ελλάδας δεν αφίστανται πολύ από τις αντίστοιχες των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Εξ άλλου οι παρατηρούμενες διαφορές είναι

13α. Πανταζίδης, Κασμάτη, *ό.π.*, σ. 38-39.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Ποσοστά ενεργού πληθυσμού (1981)
(15 ετών και πάνω)

	Σύνολο	Άνδρες
Ελλάδα*	48 (46)**	68 (69)**
Ολλανδία	58	78
Ισπανία	60	86
Ιταλία	60	81
Τουρκία***	64	82
Γερμανία	65	81
Αυστραλία	68	87
Γαλλία	69	82
Πορτογαλία	71	89
Ιαπωνία	72	89
Φιλανδία	73	77
Καναδάς	73	87
Μ. Βρετανία	74	89
ΗΠΑ	75	87
Νορβηγία	78	89
Σουηδία	83	85

Πηγές: ΟΟΣΑ: Labour Force Statistics: 1970-1981, Παρίσι 1983.
 * Για το 1983 η «Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχόλησης)» της ΕΣΥΕ, Αθήνα 1984 (πολυγρ.) δίνει αντίστοιχα ποσοστά 51,9% και 72%.
 ** ΕΣΥΕ: Στατιστική επετηρίδα 1983.
 *** Στοιχεία του 1980.

τόσο μεγάλες ώστε να μην είναι δυνατόν το ερώτημα να παρακαμφθεί ως δευτερεύουσας σημασίας συγκυριακό φαινόμενο.

Μια λεπτομερέστερη σύγκριση κατά ηλικιακές ομάδες μας δίνει ο Πίνακας 2.

Είναι προφανές ότι οι ενεργοί άνδρες εμφανίζονται θεαματικά λιγστοί, κυρίως στις χαμηλότερες ηλικιακές ομάδες, και ότι το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα τονισμένο στην περιοχή πρωτεύουσας. Βρισκόμαστε δηλαδή μπροστά σε μια χαρακτηριστική μετατόπιση της μέσης ηλικίας ενεργοποίησης των νέων.¹⁴

14. Το φαινόμενο αυτό υπογραμμίζεται από τους Πανταζίδη, Κασσιμάτη (ό.π., σ. 37). Το ίδιο φαινόμενο συνάγεται και από άλλη δειγματοληπτική έρευνα ανάμεσα στους νέους της περιοχής πρωτεύουσας, σύμφωνα με την οποία οι μιν άνδρες εργάζονται σε ποσοστό 23% ανάμεσα στα 15 και στα 19 και σε ποσοστό 47% ανάμεσα στα 20 και στα 24, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά των κοριτσιών είναι 13% και 45%. (Χ. Κελπερής κ.ά., «Νέοι: διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 57 (1985), σ. 89).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

% ενεργού πληθυσμού στον συνολικό πληθυσμό

	15-24	25-54	55-64	65+ (Άνδρες)
Ελλάδα* (1981)	44	94	72	26
Αστικές περιοχές* (1981)	46	94	62	11
Περιοχή πρωτεύουσας** (1983)	32	94	60	8
Καναδάς*** 1981	72	95	75	14
Ιαπωνία 1981	43	97	85	38
ΗΠΑ 1981	74	93	70	18
Ιταλία 1981	50	—	—	—
Αυστραλία 1981	76	94	68	9
Φιλανδία 1981	50	92	56	4
Γαλλία 1981	51	96	64	7
Γερμανία 1981	57	92	70	6
Ολλανδία 1981	49	93	63	6
Νορβηγία 1981	57	—	—	—
Πορτογαλία 1981	80	94	70	24
Ισπανία 1981	69	95	75	10
Σουηδία 1981	67	95	78	13
Μεγ. Βρετανία 1981	73	97	79	8

Πηγές: * ΕΣΥΕ: Επετηρίδα 1983.
 ** Π. Πανταζίδης, Κ. Κασιμάτη: *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984.
 *** ΟΟΣΑ: Labour force statistics, ό.π.

Η ερμηνεία του φαινομένου είναι δύσκολη. Η τάση αυτή πρέπει βέβαια να ενισχύθηκε από την αύξηση των εντασσόμενων στα κυκλώματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.¹⁵ Η εξήγηση όμως αυτή δεν είναι επαρκής για να ερμηνευθεί η ελληνική «ιδιοτυπία». Δεδομένου ότι οι υποτροφίες είναι περιθωριακές, η επισήμανση αυτή αναπέμπει απλώς στο ερώτημα της ροής των πόρων που επιτρέπουν την «καθυστέρηση» αυτή, που όπως φάνηκε είναι πρωτοφανής για τις χώρες του ΟΟΣΑ. Πολύ περισσότερο που στις άλλες χώρες το ποσοστό των φοιτητών (εργαζόμενων και μη) και πάντως επιδοτούμενων από το Κράτος σε πολύ μεγαλύτερες αναλογίες, είναι, σε σχέση με τον πληθυσμό, ίσο αν όχι και υψηλότερο από το ελληνικό, χωρίς μ' αυτό τον τρόπο να εμποδίζεται η ενεργοποίηση του διπλάσιου συχνά ποσοστού των νέων. Η επιβίωση λοιπόν των μη εργαζόμενων νέων που «καθυστερούν» την ενεργοποίησή τους, συχνά ακόμα και μετά τα 25, πρέπει να συνδέεται αναπόφευκτα και άρρηκτα με άλλους μηχανισμούς παραγωγής εισοδήματος.

Αλλά οι ενεργοί δεν είναι μόνον ποσοστιαία λίγοι. Επιπλέον μειώνονται

15. Πανταζίδης, Κασιμάτη, ό.π., σ. 37.

και συνεχώς. Οι ενεργοί άνδρες από 15 ετών και πάνω που το 1961 αντιπροσώπευαν το 77,7% του αντίστοιχου πληθυσμού (ποσοστό που είναι ακόμα κοντά στο μέσο όρο των ευρωπαϊκών) πέφτουν στο 72% το 1971 και στο 67,4% το 1983, χωρίς η τεράστια αυτή μείωση να μπορεί να αποδοθεί σε αντίστοιχη μεταβολή στην ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού.¹⁶

Η «τεχνική» εξήγηση είναι προφανής: στο μέτρο που δεν εμφανίζονται άλλοι πόροι ο χρηματοδοτικός μηχανισμός δεν μπορεί να εντοπιστεί αλλού παρά μόνο στην *οικογένεια*, που επιτρέπει, υποθάλλει ή και προγραμματίζει την καθυστερημένη προσέλευση των νέων στην αγορά εργασίας. Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι για τις περισσότερες ελληνικές οικογένειες η πρακτική της χρηματοδότησης των παιδιών που σπουδάζουν (αλλά ακόμα και εκείνων που δεν σπουδάζουν), εγγράφεται ως απαρέγκλιτη ηθική και γονική υποχρέωση. Χαρακτηριστικά, οι μισοί σχεδόν νέοι 20-24 ετών δηλώνουν ότι τα χρήματα που ξοδεύουν για την *ψυχαγωγία* τους προέρχονται από το οικογενειακό τους περιβάλλον.¹⁷

Ωστόσο, ο ρόλος της οικογενειακής μονάδας στη χρηματοδότηση μη ενεργών συνοικούντων μελών δεν φαίνεται να περιορίζεται στους νέους που αναμένουν (ή και αναβάλλουν) την ενεργοποίησή τους. Πράγματι ο ίδιος μηχανισμός βασικής χρηματοδότησης πρέπει να βρίσκειται, εν μέρει τουλάχιστον, στη βάση της σχετικά ταχείας αποχώρησης των μεσηλικών από τον ενεργό πληθυσμό. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι άλλες χώρες με σχετικά ταχεία «απο-ενεργοποίηση» όπως η Φιλανδία, η Ολλανδία και σε ένα βαθμό η Γαλλία (όπου η απασχόληση στους άνδρες 55-64 ετών, μετά τα μέτρα της σοσιαλιστικής κυβέρνησης του Μιτεράν, έπεσε από 68,5% το 1980 στα 59,9% το 1982) χαρακτηρίζονται από εξαιρετικά προωθημένη προστατευτική νομοθεσία. Η έλλειψη αντίστοιχων κοινωνικών μέτρων στην Ελλάδα καθιστά επιτακτική την αναζήτηση άλλων ερμηνειών για τη χαμηλή συμμετοχή. Χαρακτηριστικά, και με την εξαίρεση των υπερηλικών που η παράταση της ενεργής τους δράσης σε σχετικά μεγάλο ποσοστό εξηγείται από το μεγάλο αριθμό αυτοαπασχολούμενων και μικροεπιχειρηματιών, ανάμεσα στο 1961 και στο 1971 όχι μόνο αυξάνεται το γενικό ποσοστό των ηλικιωμένων μη ενεργών, αλλά και ανάμεσα στους τελευταίους αυξάνεται η αναλογία εκείνων που συντηρούνται από το «νοικοκυριό ή από άλλα άτομα». Ενώ ταυτόχρονα οι παραδοσιακοί «εισοδηματίες», που συντηρούνται από εισοδήματα προερχόμενα από περιουσία, αυξάνονται λιγότερο γρήγορα από τις άλλες κατηγορίες μη ενεργών, ακόμα και στην περιφέρεια πρωτεύουσής.¹⁸ Αν στις μη ενεργές γυναίκες η πηγή της συντήρησης είναι το νοικοκυριό σχεδόν στα 70% των πε-

16. Δ. Φράγκος, *ό.π.*, σ. 104.

17. *Ό.π.*, σ. 101.

18. *Ό.π.*, σ. 85.

ριπτώσεων, τα αντίστοιχα ποσοστά των οικοσυντηρούμενων ανδρών είναι επίσης υψηλά, αφού πάνω από το εν τρίτον δεν έχει εισόδημα ούτε από σύνταξη, ούτε από περιουσία και επιβιώνει από τα άλλα μέλη της οικογένειας.¹⁹

Χωρίς περαιτέρω ανάλυση, είναι φυσικά αδύνατο να προχωρήσει κανείς στην ερμηνεία των μηχανισμών στήριξης των ενήλικων μη ενεργών ανδρών (για τις οικοσυντηρήτες γυναίκες φυσικά το ζήτημα δεν τίθεται) στο πλαίσιο της οικογενειακής μονάδας. Για το πρόβλημα αυτό θα γίνει εξ άλλου λόγος παρακάτω.

Ας σημειωθεί όμως ότι μ' αυτόν τον τρόπο η «οικογένεια» ως συλλογική μονάδα δεν αναλαμβάνει μόνο τη διατροφή πρόσθετων μη ενεργών αλλά δραστηριοποιήσιμων ατόμων, αλλά «αποκτά» ταυτόχρονα μια πρόσθετη διαθέσιμη εργασιακή δύναμη, όχι μόνο ενεργεία αλλά κυρίως δυνάμει, η οποία είναι δυνατόν να είναι άμεσα αλλά κυρίως έμμεσα εισοδηματοφόρα. Είναι λογικό να δεχθούμε ότι οι ίδιες εκείνες ιδεολογικές και ηθικές καταβολές που επιτάσσουν ή υποθάλλουν την αποδοχή της διατροφής των ανέργων θα πρέπει να οδηγούν προς την κατεύθυνση της εσωτερικεύσης των οικογενειακών πόρων ως τρόπον τινά συλλογικής χρήσης μακροπρόθεσμου οικογενειακού εισοδήματος, αλλά επίσης και να διευκολύνουν την αδιαφοροποίητη χρησιμοποίηση του οικογενειακού εργασιακού δυναμικού στο πλαίσιο συλλογικά διατυπωμένων και προγραμματιζόμενων στόχων, εισοδηματοφόρων, «εξοικονομητικών» ή άλλων.

Βέβαια αντίθετη ακριβώς είναι η τάση ανάμεσα στο γυναικείο πληθυσμό τόσο στο σύνολο της επικράτειας όσο και στην περιοχή της πρωτεύουσας. Το φαινόμενο αυτό δεν ανατρέπει όμως τη γενικότερη διαπίστωση, όχι μόνο διότι το ποσοστό των ενεργών γυναικών στην Αθήνα βρίσκεται ακόμα σε χαμηλά επίπεδα (27,5%) αλλά και διότι αναφέρεται κυρίως στην ειδική κατηγορία των έμμισθων μορφωμένων γυναικών, αφού το 1983 πάνω από 60% των ενεργών γυναικών είχαν τουλάχιστον απολυτήριο Γυμνασίου. Για το ζήτημα αυτό θα γίνει λόγος παρακάτω. Με βάση λοιπόν τα συνολικά μεγέθη πρέπει να υπογραμμιστεί μόνο ότι η γενικά παρατηρούμενη τα τελευταία χρόνια τάση βρίσκεται προς την κατεύθυνση της *μείωσης του ενεργού πληθυσμού*, και μάλιστα σε επίπεδα πρωτόφαντα για ευρωπαϊκή χώρα.²⁰

19. Χ. Κελεπής κ.ά., *ό.π.*, σ. 112.

20. Ήδη στο σημείο αυτό μπορεί κανείς να αναρωτηθεί για τις παραμέτρους του φαινομένου αυτού. Δεν είναι παράλογο να υποθέσει κανείς ότι η τάση της διαφαινόμενης «αποενεργοποίησης» πρέπει κατά κάποιο τρόπο να συνδέεται με την ανάπτυξη της παράλληλης οικονομίας. Δεν είναι βέβαια τυχαίο το γεγονός ότι οι «υπερενεργές» ΗΠΑ και Ιαπωνία φαίνεται να παρουσιάζουν μικρή σχετικά ανάπτυξη των ανεπίσημων μορφών οικονομίας ενώ η «ανεργή» Ολλανδία εμφανίζεται επικεφαλής των καπιταλιστικών χωρών όσον αφορά τις δραστηριότητες αυτές. (Πρβλ. Bruno S. Frey/Hannelore Weck, "Estimating the shadow economy: a

Τέλος, ενδιαφέρον έχουν οι λόγοι που προβάλλονται ως αιτίες για τις οποίες δεν εργάζονται. Ανάμεσα στο 1961 και στο 1971 η μόνη κατηγορία που διογκώνεται σημαντικά είναι εκείνη που προβάλλει «άλλους» από λόγους ηλικίας, υγείας, σπουδών ή οικιακών απασχολήσεων, και η διόγκωση αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονη στην περιφέρεια πρωτεύουσας,²¹ που διατηρεί και το προβάδισμα στη διαχρονική αύξηση του μη ενεργού πληθυσμού.²² Και μολονότι οι «άλλοι» αυτοί λόγοι αντιπροσωπεύουν συνολικά μικρό ποσοστό του συνόλου των μη ενεργών, η ολοένα συχνότερη επίκλησή τους υποδεικνύει ίσως μια συνεχώς ευρύτερη διείσδυση της κοινωνικής αποδοχής του μη επίσημα εργαζομένου ατόμου ως «κανονικού» κοινωνού, ακόμα και ανάμεσα στους άνδρες.

Με βάση τα παραπάνω δεν μπορεί πάντως να υπάρξει αμφιβολία ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια ταχύρρυθμη ανακατανομή της κοινωνικής εργασίας.²³ Ανεξάρτητα από αίτια και άσχετα από τις τυχόν συνέπειες, το φαινόμενο της ταχύρρυθμης σχετικά συρρίκνωσης του επίσημου εργατικού δυναμικού, τουλάχιστον των ανδρών, είναι γεγονός.

Χωρίς να είναι δυνατόν να προτείνει κανείς γενικότερες ερμηνείες, είναι αναμφίβολο ότι τα «επίσημα» ποσοστά ενεργοποίησης του πληθυσμού είναι όχι μόνο χαμηλά αλλά και εμφανίζουν πτωτικές τάσεις, που χαρακτηριστικά παρουσιάζονται πολύ πριν ενσκήψει η οικονομική κρίση των ετών '80, που συνοδεύεται από υψηλά και συνεχώς αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας.

Δεν διαθέτουμε στοιχεία για να αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνονται οι άνεργοι με τους αέργους. Ας υπογραμμισθεί μόνο ότι η διάκριση αυτή, σαφέστατη στην τεχνική της προδιαγραφής, παραμένει φορμαλιστική και μονοδιάστατη. Όχι μόνο διότι δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι οι

naive approach", Ζυρίχη 1981, αναφέρεται στο Arnold Heertje/Philippe Barthelemy: *L' economie souterraine*, Παρίσι 1984, σ. 106-107. Στην κατ' εξοχήν ανενεργή, αλλά πάντως πολύ «ενεργότερη» από την Ελλάδα, Ολλανδία π.χ. μια σειρά από μέτρα εξωθούν τους εργαζόμενους να αποχωρήσουν από τον επίσημο ενεργό πληθυσμό. Η ευκολία με την οποία ένα οποιοδήποτε ατύχημα, ασθένεια ή αναπηρία επιτρέπει στους εργαζόμενους να θεωρηθούν ακατάλληλοι για εργασία, με αποζημίωση της τάξεως των 70% των τελευταίων τους αποδοχών, έχει οδηγήσει στην κατασκευή μιας νέας κατηγορίας «αδύναμων να εργαστούν» σε ενεργή ηλικία, που φτάνει σήμερα τους 800.000 (επί συνόλου 5.500.000 ενεργών) (*International Herald Tribune*, 23 Οκτ. 1985). Είναι προφανές ότι πολλοί απ' αυτούς πυκνώνουν τις τάξεις των λαθρενεργών.

21. Δ. Φράγκος, *ό.π.*, σ. 94.

22. *Ό.π.*, σ. 85.

23. Για τη γενικότερη προβληματική σχετικά με τις νεότερες παραμέτρους της ανακατανομής αυτής στις ανεπτυγμένες χώρες βλ. π.χ. Gerd Vonderach, «Eigeninitiativen, informelle Arbeit und Arbeitszeitflexibilität. Überlegungen zu einer wünschbaren Umstrukturierung der Arbeitsgesellschaft» στο C. Offe, K. Hinrichs, H. Wiesenthal (Hg.) *Arbeitszeitpolitik. Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeitszeit*, Φρανκφούρτη, Campus, 1982, σ. 169.

δύο αυτές κατηγορίες αλληλοεπικαλύπτονται και αλληλοεπηρεάζονται, αλλά, πολύ σημαντικότερο, διότι η εμμονή στη χρησιμοποίησή της ενεργεί προς την κατεύθυνση της συσκότισης μιας κοινωνικής πραγματικότητας, που χαρακτηρίζεται από ολοένα περιπλοκότερες και αντιφατικότερες μορφές εργασιακής και «απασχολητικής» ενσωμάτωσης. Πράγματι, και περίπου εξ ορισμού, υπό το κράτος των παραδοσιακών καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, η διάκριση ανεργίας και αεργίας δεν ήταν απλώς τεχνική, αλλά στην τυπική της μορφή καθαρά *ταξική*. Οι μη εργαζόμενοι ήταν *είτε* άνεργοι προλετάριοι *είτε* άεργοι εισοδηματίες, ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής.

Όμως, ο πολωτικός αυτός νοηματισμός δύο εγγενώς αντίθετων μορφών «μη-εργασίας» είναι προφανώς ξεπερασμένος. Η διαπιστούμενη συρρίκνωση του ενεργού πληθυσμού δεν είναι παρά μία από τις εκφράσεις της ανάδυσης ενός πολύ ευρύτερου ριπιδίου μορφών και «βαθμών» «ελλειπών» εργασιακής ενσωμάτωσης, που περιλαμβάνει δίπλα στους «γνήσιους» *ανέργους*,²⁴ όλους τους καθ' *οποιονδήποτε* τρόπο επιδοτούμενους, τους «αρνούμενους» να εργαστούν επίσημα, τους ευκαιριακά, μερικά ή εποχικά εργαζόμενους, καθώς και όλες τις ενδιάμεσες ή μεικτές μορφές. Έτσι δίπλα στις αναγνωρισμένες, «επίσημες» και καταμετρήσιμες μορφές «απασχόλησης» πολλαπλασιάζονται οι λαθραίες, κρυφές και ανεπίσημες μορφές «εργασίας». Έστω και γι' αυτόν τον λόγο και μόνον, η εμμονή στη θεμελιακή, κοινωνική ενάργεια του ζεύγματος απασχόληση-ανεργία ως αποκλειστικού δείκτη της *δυνατότητας* ενσωμάτωσης της εργασιακής δύναμης στις απασχολητικές δομές, είναι όχι μόνο πεπερασμένη, αλλά ίσως και βαθύτατα αποπροσανατολιστική.

Γ. Ο ΔΙΑΦΑΙΝΟΜΕΝΟΣ ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μετά την εξέταση των γενικών δεδομένων, που αναφέρονται στην ενεργοποίηση του πληθυσμού, ας εξεταστεί τώρα η εξέλιξη της απασχόλησης στην πρωτεύουσα κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας.

Ήδη με την απλή ανάγνωση του Πίνακα 3 καθίσταται προφανές ότι στη μεταπολεμική εξέλιξη της δομής της απασχόλησης στην Αθήνα μπορούμε να διακρίνουμε δύο σαφέστατα διαχωριζόμενες φάσεις. Από τη μια μεριά, από τη δεκαετία του '50 και μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70, η πρω-

24. Για τις ιστορικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις της κοινωνικής κατασκευής του «ανέργου» ως ειδικά προστατευτού ατόμου βλ. π.χ. André Gorz, *Les chemins du Paradis: l'agonie du capital*, Παρίσι, Galilée, 1983, σ. 76 κ.ε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστά απασχολουμένων κατά κλάδους
οικονομικής δραστηριότητας στην περιφέρεια πρωτεύουσας

	1951	1961	1971	1983
Γεωργία	3,3	1,4	0,8	0,2
Εξόρυξη	0,5	0,4	0,3	0,2
Μεταποίηση	30,4	28,8	29,8	27,0
Οικοδόμηση	4,5	8,5	10,7	6,8
Ενέργεια	0,9	1,0	1,4	1,3
Μεταφορές	9,0	8,8	11,1	11,7
(επικοινων.)	(0,8)	(0,9)	(1,4)	(1,6)
Εμπόριο	16,2	17,9	17,8	18,6
Τράπεζες	3,2	4,1	5,8	6,8
Υπηρεσίες	23,2	22,1	17,7	26,1
(Κυβερν.)	9,7	7,6	7,5	10,0
(Κοινων.)	5,7	6,6	6,9	11,3
(Προσωπ.)	6,8	6,6	1,8	1,2

Πηγές: 1951, 1961, 1971
Λεοντίδου Εμμανουήλ, «Αθήνα: οικονομική, κοινωνική και οικιστική ανάπτυξη». Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς, σ. 396.
1983 Πανταζίδης, Κασμάτη, ό.π.

τεύουσα αναπτύσσει ραγδαία το παραγωγικό της δυναμικό. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, η ανάπτυξη των υπηρεσιών «ακολουθεί» την ανάπτυξη των παραγωγικών κλάδων, με αποτέλεσμα η ποσοστιαία αναλογία των κατηγοριών οικονομικής δραστηριότητας να εμφανίζεται αξιοσημείωτα σταθερή, αν εξαιρέσουμε την ταχύτατη άνοδο των κατασκευών και την εξαφάνιση σχεδόν των προσωπικών υπηρεσιών. Αντίθετα, από τα μέσα της δεκαετίας του '70, διαφαίνεται μια γοργή αναστροφή των τάσεων. Ανάμεσα στα 1971 και στα 1983 ο παραγωγικός πληθυσμός μειώνεται γοργά ως ποσοστό (-7% περίπου), ενώ, αντίθετα, διογκώνεται ταχύτατα ο τομέας των κυβερνητικών και κοινωνικών υπηρεσιών (+7%). Πρέπει επίσης να υπογραμμισθεί ότι στο σημείο αυτό η πρωτεύουσα αντιδιαστέλλεται σαφώς (ή μήπως απλώς *de te fabula narratur*;) προς την εξέλιξη του υπόλοιπου ελληνικού αστικού χώρου που φαίνεται να επηρεάζεται λιγότερο από την αναστρεφόμενη διεθνή συγκυρία.²⁵

Και στο σημείο αυτό, όπως και σε τόσα άλλα, τα υφιστάμενα δεδομένα δεν επιτρέπουν ακόμα την εκλέπτυνση της ανάλυσης της ιδιαίτερα έντονης

25. Πρβλ. την πρόσφατη μελέτη του Κ. Βεργόπουλου, «Οικονομική κρίση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον ευρωπαϊκό Νότο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 58 (1985), σ. 92 κ.ε.

αναδιάρθρωσης στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας. Είναι πάντως γεγονός ότι σε σχέση με τη γενικά παρατηρούμενη μεταβολή των δομών της απασχόλησης στην Ελλάδα, η Αθήνα εμφανίζει τις ταχύτερες και εντυπωσιακότερες μετασχηματιστικές τάσεις.

Η ειδική δομή της απασχόλησης στην πρωτεύουσα θα πρέπει πράγματι να συγκριθεί με τις άλλες ελληνικές πόλεις. Έτσι, σύμφωνα με την έρευνα εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ, και για το 1983 —που τη χρησιμοποιώ εδώ αντί της έρευνας Παναζίδη, Κασιμάτη, παρόλο το μικρότερο δείγμα της, για να υπάρχουν συγκρίσιμα στοιχεία—, η σύγκριση της περιοχής της πρωτεύουσας με τις άλλες αστικές περιοχές της χώρας έχει ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστό απασχολούμενων κατά ομάδες επαγγελματών στο πολεοδομικό συγκρότημα πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκης και λοιπών αστικών περιοχών (1982)

	Πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών	Πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης	Άλλες αστικές περιοχές
Εργάτες/τεχνίτες, χειριστές μεταφορικών μέσων	35,6%	43,2%	41,5%
Υπάλληλοι κ.λπ.	16,6%	12,5%	10,7%
Επιστήμονες, ελευθέρια επαγγέλματα Διευθυντικά στελέχη	17,8% 3,4% 21,2	15,3% 2,4% 17,7	12,8% 1,8% 14,6
Πηγή: ΕΣΥΕ. Έρευνα απασχόλησης εργατικού δυναμικού, 1983.			

Σε σχέση με τη Θεσσαλονίκη έχει ενδιαφέρον και η διαχρονική εξέλιξη του ποσοστού των απασχολούμενων στη μεταποίηση και τις υπηρεσίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ποσοστό απασχολούμενων στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες
(1961, 1971, 1981, 1983)

	1961	1971	1981	1983	1983*
Μεταποίηση	28,7%	29,8%	Αθήνα 27,4%	26,5%	27,0%
Υπηρεσίες	22,0%	17,7%	23,2%	25,7%	26,1%
Μεταποίηση	33,2%	32,7%	Θεσσαλονίκη 32,4%	34,5%	
Υπηρεσίες	20,3%	18,9%	20,8%	20,2%	
Πηγές: Για τα έτη 1961, 1971 και 1981 χρησιμοποίησα τις επεξεργασίες της Λεοντίδη. Για το 1983 τους υπολογισμούς της ΕΣΥΕ. * Παναζίδης, Κασιμάτη.					

Τα συμπεράσματα είναι σαφή: ενώ η Θεσσαλονίκη φαίνεται να εξακολουθεί και μετά την κρίση των ετών 1975-1980 να αναπτύσσει το παραγωγικό της δυναμικό, η Αθήνα υφίσταται τις συνέπειες της αποβιομηχάνισης και μάλιστα με γοργούς ρυθμούς.

Περαιτέρω όμως ίσως από οτιδήποτε άλλο η δυναμική της κοινωνικο-επαγγελματικής εξέλιξης της πρωτεύουσας συνάγεται από τη διάκριση των απασχολούμενων κατά ηλικιακές κατηγορίες. Έτσι, στις κατ' εξοχήν ενεργές ηλικίες και μετά τα 25, που μπορούν να θεωρηθούν ως κατώφλι οριστικής ενσωμάτωσης στο εργατικό δυναμικό —μην ξεχνάμε τη γενικευμένη καθυστερημένη ενεργοποίηση που διαπιστώσαμε πριν—, η εξέλιξη στις κυριότερες ομάδες επαγγεμάτων εμφανίζεται ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

*Απασχολούμενοι εκτός γεωργίας στην πρωτεύουσα
κατά ηλικία και ομάδα επαγγεμάτων (1983)*

	25-34	35-44	45-55
Επιστήμονες και ελευθέρια επαγγέλματα	30,0%	26,5%	19,2%
Υπάλληλοι γραφείου	17,8%	12,4%	11,2%
Έμποροι/πωλητές	11,7%	13,1%	13,5%
Τεχνίτες/εργάτες	29,3%	33,5%	37,8%
Εργαζόμενοι σε παροχή υπηρεσιών	8,8%	9,7%	12,3%
Άλλοι (συμπεριλαμβανομένων των διευθυντών και ανώτερων στελεχών)	2,4%	4,8%	6,0%

Πηγή: Πανατζίδης, Κασμάτη, *ό.π.*, σ. 54.

Αν σκεφτούμε ότι οι θεματικές επαγγελματικές μεταπηδήσεις είναι σχετικά σπάνιες από τα 25 και πέρα, η διαφοροποίηση ανάμεσα στις γενιές εμφανίζεται έτσι *σημαντικότερη*: ανάμεσα στις δύο ακραίες φουρνιές του Πίνακα 6, οι επιστήμονες και τα ελευθέρια επαγγέλματα αυξάνονται κατά 56% και οι υπάλληλοι γραφείου κατά 58%, ενώ οι εργατοτεχνίτες είναι περίπου κατά 29% λιγότεροι.

Δεν διαθέτουμε βέβαια στοιχεία για τις συγκεκριμένες ροές κοινωνικής κινητικότητας για να αναλύσουμε συγκεκριμένα τις διαγενεϊκές μετατοπίσεις. Όμως, κάνοντας την (αναπόδεικτη αλλά) λογική υπόθεση ότι η εσωτερική μετανάστευση δεν είναι δυνατόν να έχει πρόσβαση στις «ανώτερες» κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες σε ποσοστά υψηλότερα από τους γηγενείς Αθηναίους (με βεβαιότητα μάλιστα συμβαίνει το αντίθετο²⁶), την υπόθεση

26. Βλ. π.χ. τις παρατηρήσεις της L. Leontidou Emmanuel, «Working class and land allocation: the urban history of Athens», Ph. D. Thesis (London Sch. of Economics) 1981 (MIMEO), σ. 191.

(σίγουρα εσφαλμένη αλλά στην περίπτωση μας αδιάφορη αφού οποιοδήποτε ποσοστό «κατιούσας» κινητικότητας προϋποθέτει αντίστοιχο «πρόσθετο» ποσοστό ανοδικής), ότι η «ανταλλακτική» κινητικότητα είναι ανύπαρκτη, και κάνοντας επιπλέον αφαίρεση από τη (μικρή) φυσική αύξηση του πληθυσμού, προκύπτει ότι στο διάστημα μιας γενιάς τουλάχιστον ένα στα δύο παιδιά τεχνιτών και εργατών «πέρασε» σε μη χειρωνακτικές «ανώτερες» απασχολήσεις και ότι αντίστοιχα ένας στους δύο επιστήμονες ή υπαλλήλους «προέρχεται» από κατώτερα στρώματα. Παρόλο που στην πραγματικότητα οι ροές είναι πολύ πιο περίπλοκες, το κοινωνιολογικό συμπέρασμα μιας ταχύτατης και εσωτερικευμένης γενικής κινητικότητας δεν μπορεί, νομίζω, να αμφισβητηθεί. Σε εξαιρετικά μεγάλη αναλογία τα παιδιά κάνουν άλλη, και στο συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο «ανώτερη» δουλειά από τους γονείς τους. Ανεξάρτητα από τα ολόενα οξύτερα προβλήματα ανεργίας που πλήττουν τους νέους, η διαφανόμενη και προσδοκώμενη, έστω και υπό αίρεση, μορφή κοινωνικής τους ενσωμάτωσης τείνει να τους διαφοροποιεί από την προηγούμενη γενιά εκπληρώνοντας έτσι, προοπτικά τουλάχιστον, ένα βαθύτατα ριζωμένο ανεκτικτικό όνειρο.

Το δεύτερο σημείο που θα πρέπει να εξεταστεί αναφέρεται στη θέση στο επάγγελμα της οποίας η εξέλιξη παρουσιάζεται μεταπολεμικά ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 6α

	1951	1961	1971	1983
Εργοδότες	4,6	5,9	6,6	
Αυτοαπασχολούμενοι	13,5	15,5	16,5	24,7
Μισθωτοί	68,1	69,9	70	73,2
Συμβοηθούσα μέλη	1,2	1,4	1,4	2,3
Άλλοι	12,6	8,3	5,6	

Πηγές: ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού και Πανταζίδης, Κασσιμάτη, ό.π.

Η πρόοδος της μισθωτοποίησης στην Αθήνα φαίνεται έτσι εξαιρετικά αργή. Σύμφωνα με τα στοιχεία των Πανταζίδη, Κασσιμάτη, 24% των επιστημόνων, 62% των εμπόρων και πωλητών, 24% των απασχολούμενων στην παροχή υπηρεσιών και 28% των εργατοτεχνιτών εμφανίζονται ακόμα ως εργοδότες ή αυτοαπασχολούμενοι.²⁷ Είναι βέβαια σαφές ότι η κατηγορία αυτή περικλείει μία σειρά από ετερόκλητα στοιχεία που διατρέχουν ολόκληρο το κοινωνικό σώμα. Ανεξάρτητα όμως από το πρόβλημα του ταξικού χαρακτη-

27. Ό.π., σ. 58 κ.έ.

ρισμού τους δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αν η διείσδυση της τυπικά εξαρτημένης μισθωτής εργασίας είναι, στην Αθήνα, σχετικά ταχύτερη απ' ό,τι στις άλλες αστικές περιοχές της χώρας, η «αντίσταση» των διάφορων μορφών αυτοαπασχόλησης παραμένει θεαματικά σθεναρή, πολύ περισσότερο αν προβούμε σε συγκρίσεις με τις άλλες ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, όπου τα ποσοστά είναι πολύ μεγαλύτερα.²⁸

Το φαινόμενο της καθολικής καθυστέρησης της μισθωτοποίησης τόσο στην Αθήνα όσο και στην Ελλάδα, γενικότερα, προκύπτει καλύτερα αν κάνουμε αφαίρεση από τον γεωργικό πληθυσμό, που παρουσιάζει μεγάλες εθνικές ιδιοτυπίες ανάλογα με το γαιοκτητικό καθεστώς. Ο παρακάτω Πίνακας δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας ότι η «αντίσταση» στη μισθωτοποίηση ήταν εξαιρετικά έντονη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

% μισθωτών στον μη γεωργικό απασχολούμενο πληθυσμό

	1957	1970	1981
Ελλάδα	63,1(1961)	—	65,7
Ιταλία	74 (1959)	75	77
Ισπανία	76 (1960)	78	79
Τουρκία	62 (1960)	79	—
Ιαπωνία	68	77	78
Πορτογαλία	83 (1960)	86	85
Βέλγιο	82	87	86
Αυστραλία	—	90	88
Γαλλία	81 (1959)	87	89
Ιρλανδία	87 (1961)	89	89
Λουξεμβούργο	82 (1960)	88	90
Δανία	—	86	90
Αυστρία	—	87	91
Γερμανία	86	89	91
Ολλανδία	83	87 (1968)	91
Νορβηγία	89	91	92
ΗΠΑ	—	92	92
Ισλανδία	87	91	93
Καναδάς	89	93	93
Μεγ. Βρετανία	93	93	93
Φιλανδία	89 (1959)	93	95
Σουηδία	90 (1962)	93	95

Πηγές: ΟΟΣΑ: Labour force statistics
 1957-68, Παρίσι, 1970
 1964-75, Παρίσι, 1977
 1970-81, Παρίσι, 1983
 Για την Ελλάδα: ΕΣΥΕ: Επετηρίδες

28. Χαρακτηριστικά ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ μόνον η Ισπανία και η Πορτογαλία

Δεν είναι φυσικά τυχαίο ότι ανάμεσα σε όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ, η αναλογία των μισθών και ημερομισθίων στη σύνθεση του Α.Ε.Π. ήταν στην Ελλάδα η χαμηλότερη και μάλιστα με μεγάλη απόσταση.

Δεν διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για να ερμηνεύσουμε με σιγουριά την κοινωνική σημασία της «αντίστασης» αυτής, που δεν φαίνεται πάντως να κάμπτεται. Θα πρέπει όμως να υπογραμμισθεί ότι τα τελευταία χρόνια η εμμονή στη διατήρηση αυτόνομων ή «ημιαυτόνομων» μορφών απασχόλησης θα πρέπει να συναρτάται με τα φαινόμενα της ανεργίας και με τη συνεχώς μεγαλύτερη μείωση της ζήτησης εργατικής δύναμης, και επομένως δεν είναι βέβαιο ότι οφείλεται σε εσκεμμένη προτίμηση της μη μισθωτής εργασίας ούτε και προοιωνίζεται τη «βιωσιμότητα» των τυπικά αυτόνομα εργαζομένων ως

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
% μισθών και ημερομισθίων στο Α.Ε.Π.
(με βάση τις τρέχουσες τιμές)

	1977	1982
Ελλάδα	36	39
Ισλανδία	—	46
Νορβηγία	58	51
Ισπανία	57	52
Πορτογαλία	58	54
Αυστρία	54	54
Δανία	56	55
Φιλανδία	56	56
Ιαπωνία	54	56
Γερμανία	56	56
Γαλλία	55	56
Ιταλία	57	56
Ολλανδία	58	56
Μεγ. Βρετανία	61	57
Καναδάς	57	57
Βέλγιο	59	59
Ιρλανδία	55	59
ΗΠΑ	62	61
Σουηδία	70	62
Ελβετία	60	63
Λουξεμβούργο	68	64

Πηγές: Υπουργείο Συντονισμού: «Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδος 1970-1979», αριθ. 26, Αθήνα 1981 (πολυγρ.), σ. 109.
ΟΟΣΑ: «Historical statistics: 1960-1982», Παρίσι, 1984, σ. 14-17.

είχαν το 1981 συνολικά ποσοστά μισθωτών λιγότερο από 70%, συμπεριλαμβανομένων και των αγροτών. Τρεις άλλες χώρες είχαν ανάμεσα στο 70-80%, ενώ οι άλλες 14 χώρες ξεπερνούσαν το 80%. Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς: «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», *ΑΝΤΙ*, 260 (11 Μαΐου 1984).

πραγματικά ανεξάρτητων επιτηδευματιών.²⁹ Για την προηγούμενη περίοδο μέχρι το 1975 ή το 1980 όμως, περίοδο που χαρακτηρίζεται από χαμηλή ανεργία και ταχεία εκβιομηχάνιση, η «αύξηση» αυτή θα πρέπει να ερμηνευθεί περισσότερο ως εσκεμμένη επιλογή³⁰ μη μισθωτοποίησης και διατήρησης της τυπικής ανεξαρτησίας, η οποία φαινόταν τουλάχιστον τότε ότι τείνει να οδηγήσει σε παγίωση μικροεπιχειρήσεων.³¹

Τέλος πρέπει να γίνουν μερικές παρατηρήσεις για την ειδικότερη εξέλιξη της γυναικείας απασχόλησης, η οποία όχι μόνο, όπως είπαμε και παραπάνω, παρουσιάζει σαφέστατα αυξητικές τάσεις, αλλά και χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτες ιδιοτυπίες.

Ο ταχύς μετασχηματισμός της γυναικείας απασχόλησης σε σύγκριση με την ανδρική φαίνεται καλύτερα αν ερευνήσουμε την αναλογία ανδρικής και γυναικείας απασχόλησης κατά ηλικιακές κατηγορίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Αναλογία απασχολούμενων γυναικών για κάθε απασχολούμενο άνδρα κατά ηλικία και κατά ομάδα επαγγελματιών

	20-24	25-29	30-34	35-44	45-54
Επιστήμονες και ελεύθερα επαγγέλματα	1,32	0,84	0,71	0,43	0,28
Υπάλληλοι	3,67	1,94	1,59	0,89	0,40
Έμποροι, πωλητές	1,52	0,54	0,49	0,35	0,26
Εργάτες, τεχνίτες	0,27	0,22	0,19	0,21	0,21

Πηγή: Πανταζίδης, Κασμάτη, 54, 55.

Με βάση τα δεδομένα αυτά, ακόμα και αν γίνει αφαίρεση από την κατηγορία 20-24 ετών, που περιλαμβάνει τις στρατεύσιμες ηλικίες, προκύπτει ότι στις «ανώτερες» και πιο «εξασφαλιστικές» κατηγορίες των επιστημόνων και υπαλλήλων, ο αριθμός των ενεργών γυναικών πλησιάζει ή ξεπερνάει τον αντίστοιχο των ανδρών στις νεότερες φουρνιές, ενώ όσο προχωρούμε στην ηλι-

29. Χαρακτηριστικά, ανάμεσα στους μισθωτούς εργάτες και τεχνίτες το ποσοστό των «φτωχών» νοικοκυριών είναι μικρότερο απ' ό,τι είναι ανάμεσα στους εμπόρους, τους πωλητές και τους απασχολούμενους στις υπηρεσίες. (Δ. Καραντίνος: «Η κατάσταση της φτώχειας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 56 (1985), σ. 188.

30. Πρβλ. τις παρατηρήσεις της Τζένης Καβουνίδη: «Καπιταλιστική ανάπτυξη και απασχόληση των γυναικών στη μεταποίηση στην Ελλάδα», *Σύγχρονα θέματα*, 14 (Μάρτ. 1982), σ. 59-60.

31. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει ίσως και από τη σχετική αύξηση του ποσοστού των αυτοαπασχολούμενων σε σχέση με τους εργοδότες. Ενώ μέχρι το 1971 το ποσοστό των εργοδοτών στο σύνολο των αυτοαπασχολούμενων ανέβαινε, οι τελευταίες τάσεις φαίνονται αντίστροφες. Πρβλ. Πίνακα 6α.

κία η «υπεροχή» των ανδρών γίνεται σαφέστερη. Αντίθετα οι διαφορές ανάμεσα στις γενιές είναι πολύ μικρότερες στους εμπόρους και πωλητές, για να εξαφανιστούν σχεδόν στους τεχνίτες και εργάτες.³²

Πράγμα που σημαίνει ότι η πρόσφατα αυξημένη επαγγελματοποίηση των γυναικών συγκεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στις «ανώτερες» «εκπαιδευμένες» επαγγελματικές κατηγορίες. Χαρακτηριστικά, ενώ πάνω από τα 45 η αναλογία των ενεργών των δύο φύλων δεν απέχει πολύ στις διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες, στις νεότερες ηλικίες οι αναλογίες ποικίλλουν από το 2 προς 1 (υπάλληλοι γραφείου) και το 1 προς 1 περίπου (επιστήμονες) στο 1 προς 5 (εργάτες).³³ Το ίδιο συμπέρασμα συνάγεται από την εξέλιξη του εκπαιδευτικού επιπέδου των ενεργών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9α

% ενεργών κατά φύλο και εκπαιδευτικά επίπεδα

	Α' ΑΝΔΡΕΣ			
	1961	1971	1983	1961 - 1983
Απόφοιτοι				
Ανώτερης ή Ανώτατης Σχολής	8,0	10,2	18,5	+ 10,5%
Απόφοιτοι Γυμνασίου	20,5	22,2	28,3	+ 7,8%
Άλλοι	71,5	68,6	53,2	- 18,3%
	100	100	100	
	Β' ΓΥΝΑΙΚΕΣ			
	1961	1971	1983	1961 - 1983
Απόφοιτοι				
Ανώτερης ή Ανώτατης Σχολής	5,1	8,5	22,5	+ 17,4%
Απόφοιτοι Γυμνασίου	26,1	33,5	38,1	+ 12,0%
Άλλοι	68,8	58,0	39,4	- 29,4%
	100	100	100	

Πηγή: Παναζίδης, Κασιμάτης, σ. 44.

Ο ταχύτατος μετασχηματισμός του εκπαιδευτικού επιπέδου των ενεργών γυναικών είναι λοιπόν προφανής, σε σημείο ώστε να έχει γίνει λόγος για

32. Το 1983, στην πρωτεύουσα, το 17% των απασχολούμενων στη βιομηχανία είναι γυναίκες, ενώ ανάμεσα στους «ζητούντες εργασία» εργατοτεχνίτες το ποσοστό φτάνει μόλις τα 15% (Παναζίδης, Κασιμάτης, *ό.π.*, σ. 69). Αντίθετα, στο σύνολο των αστικών περιοχών της χώρας, τόσο το 1971 όσο και το 1981 η γυναικεία απασχόληση στη βιομηχανία ήταν της τάξεως των 27%.

33. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, ενώ το 1983 οι απασχολούμενες με πανεπιστημιακό δίπλωμα στην περιφέρεια πρωτεύουσής ήταν 78.000, το 1960 σε ολόκληρη τη χώρα το σύνολο των γυναικών με πτυχίο δεν ξεπερνούσε τις 60.000.

μια νέα γυναικεία ελίτ μεσαίας τάξης,³⁴ που στη μεγάλη της πλειοψηφία αποβλέπει άμεσα σε απασχόληση στους κόλπους του δημόσιου τομέα.³⁵ Το τελευταίο αυτό συνάγεται και από την ταχύτατη μεταβολή της κατά φύλα σύνθεσης του φοιτητικού σώματος, κυρίως στις σχολές που προετοιμάζουν τη δημόσια απασχόληση. Την ίδια τάση εκφράζει και το υψηλό ποσοστό των μισθωτών γυναικών (81%) —ανάμεσα στους άνδρες οι μισθωτοί δεν είναι παρά 69% — από τις οποίες πάνω από 41% απασχολούνται σε επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα και στο δημόσιο.³⁶ Πέρα όμως από την απλή διαπίστωση του φαινομένου, η ερμηνεία του έχει αναμφισβήτητες δυσκολίες, αφού η γυναικεία απασχόληση είναι ζήτημα που συνδέεται άμεσα με ένα πλήθος ιδεολογικών και πολιτισμικών συντεταγμένων οι οποίες δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν με ακρίβεια. Ωστόσο το γεγονός της ιδιαίτερα έντονης και γοργής διεύθυνσης της γυναικείας απασχόλησης στα «ανώτερα» επαγγέλματα, και κατά προτίμηση στις μισθωτές θέσεις του δημοσίου,³⁷ σε συνδυασμό με την εξαιρετική διστακτικότητα αύξησης της γυναικείας απασχόλησης σε χειρωνακτικές και κατώτερες εργασίες σημαίνει ότι η «γυναικεία» κοινωνική κινητικότητα εμφανίζεται ως πολύ ταχύτερη από την ανδρική. Όμως η «γυναικεία κινητικότητα» δεν σημαίνει από μόνη της απολύτως τίποτα, αφού είναι μέρος της γενικότερης κοινωνικής κινητικότητας, την οποία και εκφράζει. Δεν είναι λοιπόν ίσως παράλογο να διατυπώσει κανείς την υπόθεση ότι, εν μέρει τουλάχιστον, ο κατά προτίμηση προσανατολισμός των γυναικών προς τις ανώτερες μισθωτές θέσεις δεν αποτελεί μόνο σύνδρομο μιας «ατομικής» προσδοκίας εργασιακής και κοινωνικής ανέλιξης των γυναικών, αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου οικογενειακού προγραμματισμού της κοινωνικής ανέλιξης, στο πλαίσιο του οποίου η σταθερή μισθωτή θέση της γυναίκας λειτουργεί ως συνιστώσα ενός προγραμματιζόμενου *οικογενειακού καταμερισμού των εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων*, δηλαδή μιας *στρατηγικής*. Έτσι, τουλάχιστον ως ένα βαθμό ο σίγουρος μισθός στο δημόσιο μπορεί να λειτουργεί είτε ως πρόσθετη οικογενειακή εξασφάλιση, είτε ακόμα και ως

34. I. Lambiri-Dimaki, *Social stratification in Greece 1962-1982*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1983, σ. 191.

35. Yota Kravaritou-Manitaki, «L'emploi des femmes en Grece», *Commission des Communautés Européennes*, 1982 (V/2745/82FR) (Roneo).

36. Πανταζίδης, Κασιμάτη, *ό.π.*, σ. 73. Το ίδιο περίπου συμπέρασμα μπορεί να εξαχθεί από την ανάλυση κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας: 42% των μισθωτών γυναικών εργάζονται στις κοινωνικές και κυβερνητικές υπηρεσίες στις τράπεζες και στην ενέργεια (*ό.π.*, σ. 72). Πρβλ. και Γ. Καπράς, «Η μορμία των μοριών», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 22 (1984), σ. 32.

37. Η ίδια τάση παρατηρείται σαφώς και σε άλλες χώρες. Πρβλ. π.χ. Remi Lenoir, «L'effondrement des bases sociales du familialisme», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 57-58 (Ιούν. 1985), σ. 78-79.

«οιονεί-πρόικα»: η αύξουσα σχετική εξομοίωση των προσδοκιών για το παιδί³⁸ και του μελλήματος επένδυσης σε «εκπαιδευτικό κεφάλαιο» για κορίτσια και αγόρια, τεκμηριώνει πράγματι την καθολική σχεδόν εσωτερική της γυναικείας απασχόλησης ως αναγκαίας συνιστώσας του εισοδηματικού και κοινωνικού προγραμματισμού.

Δεν θα προχωρήσω περισσότερο στην ανάλυση του καταμερισμού της εργασίας στην πρωτεύουσα. Θα υπογραμμίσω απλώς ότι, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της εξέλιξης των τελευταίων ετών είναι δύο:

1) η γενική κάμψη του επίσημου ποσοστού των ενεργών ατόμων·

2) η γοργή αύξηση του ποσοστού των απασχολουμένων στις υπηρεσίες και, κατά κύριο λόγο, σε εκείνες που άμεσα ή έμμεσα εξαρτώνται από το Κράτος, και η συνακόλουθη μείωση των καθαρά παραγωγικά απασχολούμενων. Ανάμεσα στα 1971 και στα 1983 οι παραγωγικοί τομείς πέφτουν από το 41,6% στο 34,2% ενώ οι κρατικά ελεγχόμενοι (κυβερνητικές και κοινωνικές υπηρεσίες, τράπεζες και επικοινωνίες) περνάνε από το 23% στο 31%.

Πρόκειται για *ταχύτατη και θεαματικότητα αναδιάρθρωση* στην κατανομή της κοινωνικής εργασίας, που συμπίπτει τόσο με την κρίση όσο και με την κάμψη των αυξητικών ρυθμών του πληθυσμού της περιοχής της πρωτεύουσας. Μέσα σε δώδεκα μόνο χρόνια, περνάμε από μια φάση, όπου ένας κρατικοδίαιτος αντιστοιχούσε σε σχεδόν δύο παραγωγικά εργαζομένους· σε μία φάση, όπου οι δύο κατηγορίες είναι σχεδόν ισομεγέθεις και όπου ταυτόχρονα αυξάνεται γοργά και το ποσοστό των μη ενεργών.

Ας μείνουμε, προς το παρόν, στη διαπίστωση αυτή. Άεργοι, δημόσιοι υπάλληλοι και συνταξιούχοι πληθαίνουν συνεχώς και οι επίσημα αυτοαπασχολούμενοι ανθίστανται σθεναρά στην «προλεταριοποίησή» τους. Παρόλο που οι κατηγορίες αυτές δεν είναι φυσικά αθροίσματα, η αύξουσα σωρευτική τους σημασία εξωθεί προς ένα και μόνο αρνητικό συμπέρασμα: ότι οι *ενεργά μετέχοντες στην επίσημη ιδιωτική καπιταλιστική αγορά μισθωτής εργασίας* (συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που ζητούν εργασία) δεν μπορεί να ξεπερνούν το 50% των ενεργών ηλικιών.

Δ. Η ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΦΥΛΑΔΕΣ ΤΟΥ

Όπως τονίστηκε ήδη, η γενικότερη επέκταση της εργοδοτικής σημασίας του Κράτους και των οργανισμών, που ελέγχονται απ' αυτό, είναι κοινός

38. Πρβλ. Λουκία Μουσσούρου, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα 1985, σ. 57 κ.ε.

τόπος.³⁹ Ανεξάρτητα από αίτια, είναι γεγονός ότι στην Ελλάδα γενικότερα, αλλά και στην περιοχή της πρωτεύουσας ειδικότερα, η δημόσια απασχόληση είναι θεμελιακής κοινωνικής σημασίας. Όπως είδαμε και παραπάνω (Πίνακας 3) οι απασχολούμενοι στις κυβερνητικές και κοινωνικές υπηρεσίες, που είναι 15,4% του ενεργού πληθυσμού το 1951, 14,2% το 1961 και 14,4% το 1971, αυξάνονται αλματώδως τα τελευταία χρόνια για να φτάσουν το 21,3% το 1983. Αν προσθέσουμε και εκείνους που εξαρτώνται έμμεσα από το δημόσιο, τράπεζες, ενέργεια, επικοινωνίες κ.λπ., κλάδους που διογκώνονται και αυτοί γοργά, η δημόσια απασχόληση στην πρωτεύουσα ξεπερνάει σήμερα τα 30% του ενεργού πληθυσμού.

Ας σημειωθεί επίσης ότι οι κατηγορίες αυτές συγκεντρώνουν προνομιακά τους εκπαιδευμένους. Το 1983, μόνο οι *απόφοιτοι Γυμνασίου ή Πανεπιστημίου* που απασχολούνται στις κυβερνητικές υπηρεσίες, τις κοινωνικές υπηρεσίες, τις τράπεζες, την ενέργεια και τις επικοινωνίες ανέρχονταν σε 245.800, αντιπροσωπεύοντας το 25% του *συνόλου* των ενεργών και το 35% του συνόλου των μισθωτών. (Για τις γυναίκες τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν της τάξεως των 35% και 44%.) Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τους μαζικούς διορισμούς των ετών 1983-84, οι *εκπαιδευμένοι* στους κλάδους αυτούς θα πρέπει σήμερα να πλησιάζουν ακόμα και το 40% των μισθωτών ανδρών και το 50% των μισθωτών γυναικών. Ποσοστά που μπορεί μεν να μην είναι τεράστια συγκρινόμενα με άλλες «διοικητικές» πόλεις, αλλά που υποδεικνύουν, όπως είδαμε, τον ταχύτατο μετασχηματισμό της πρωτεύουσας τα τελευταία χρόνια.

Στο σημείο αυτό μερικές γενικότερες παρατηρήσεις είναι ίσως αναγκαίες. Έχω τήν πεποίθηση ότι η δημόσια απασχόληση, και μάλιστα στην Ελλάδα, θα πρέπει να διαφοροποιηθεί πλήρως από την απασχόληση στους ιδιωτικούς τομείς της οικονομίας, από την άποψη των κοινωνικών της προϋποθέσεων, από την άποψη των συνεπειών της και από την άποψη των ιδεολογικών και συμβολικών της προεκτάσεων.

Πράγματι, η σύμβαση εργασίας με το Δημόσιο αντιπαράκειται από πολλές απόψεις με την τυπικά ομώνυμη σύμβαση εργασίας, που συνάπτεται στην ιδιωτική καπιταλιστική αγορά εργασίας. Η «κοινή» ιδιωτική σύμβαση εργασίας είναι εξ ορισμού «*προσωρινή*». Ούτε ο εργοδότης αλλά ούτε και ο εργαζόμενος είναι ποτέ δυνατόν να δεσμευθούν επ' άπειρον, αφού αντικείμενο της σύμβασης είναι μια ορισμένη ποσότητα εργασιακής δύναμης που «δε-

39. Για το πρόβλημα αυτό βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Κοινωνικές προεκτάσεις της δημόσιας εργοδοσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 50 (1983), σ. 20 κ.ε.

σμεύεται» για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Ο εργοδότης δικαιούται πάντοτε να λύσει τη σύμβαση, δηλαδή να απολύσει τον εργαζόμενο, έστω και έναντι αποζημίωσης αν συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις. Και η γνώση από μέρους του εργάτη ότι ο εργοδότης έχει ανά πάσα στιγμή τη δυνατότητα να καταγγείλει τη σύμβαση, προσδιορίζει ακριβώς την «ασυμμετρική στρατηγική ικανότητα» των δύο πόλων της εργασιακής σχέσης.⁴⁰ Οι λόγοι είναι προφανείς και εγγράφονται στην ίδια τη συγκρότηση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Είναι σαφές ότι οι τελευταίες θα καταλύονταν εξ ορισμού αν με τη σύμβαση εργασίας ο εργοδότης δεσμευόταν επ' αόριστον, αν δηλαδή ήταν αντικείμενο προστασίας η συγκεκριμένη εργασιακή δραστηριότητα του εργάτη.

Εάν ο εργαζόμενος είχε τη νομική δυνατότητα να εξακολουθήσει τη (μισθωτή) εργασία του χωρίς τη θέληση του εργοδότη, θα αποκτούσε ένα είδος ελέγχου στη διαδικασία της δικής του παραγωγικής δραστηριότητας. Υπό το κράτος όμως του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ένας τέτοιος έλεγχος είναι αδύνατος: η οποιαδήποτε προστασία της εργασίας είτε είναι συνταγματικά κατοχυρωμένη είτε όχι, δεν μπορεί παρά να παραμένει *αφηρημένη*, μετουσιωμένη δηλαδή σε απλό δικαίωμα αποζημίωσης (από τον εργοδότη, από το κράτος) αν ο εργαζόμενος χάσει την απασχόλησή του ή δεν μπορεί να βρει άλλη. Το «δικαίωμα» στην εργασία είναι λοιπόν απλό «δικαίωμα» στην αφηρημένη μισθωτή απασχόληση και ποτέ δικαίωμα στη συγκεκριμένη εργασία. Είναι θεσμοποιημένη απαίτηση εξεύρεσης μισθωτής εργασίας και μόνο διασταλτικά μπορεί να θεωρηθεί «δικαίωμα». Με την έννοια αυτή μια «κανονική» ρύθμιση καπιταλιστικών εργασιακών σχέσεων δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να εξουδετερώσει την ειδοποιό προλεταριακή ανασφάλεια⁴¹ που χαρακτηρίζει τους κοινωνικούς φορείς, οι οποίοι έχουν αποξενωθεί από την ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων. Είτε απασχολείται είτε όχι, ο προλετάριος - μισθωτός αντιμετωπίζει λοιπόν εξ ορισμού το ενδεχόμενο της απώλειας της μισθωτής του εργασίας και το φάσμα της ανεργίας. Αυτό και μόνο εξάλλου καθιστά δυνατή την έστω αμβλυμένη διαιώνιση της καθαρά *οικονομικής βίας*, που είναι αναγκαίο δομικό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Το ιδιαίτερο γνώρισμα του προλεταριάτου συνιστάται ακριβώς στο γεγονός ότι ο ιδιοκτήτης της εργατικής δύναμης βρίσκεται στην *πραγματική αδυναμία* να αρνηθεί την πώληση του εμπορεύματός του.⁴² Ελεύθερος τυπικά να πουλήσει ή όχι αλλά ευρισκόμενος σε πραγματική αδυ-

40. Claus Offe, *Disorganized capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*, Λονδίνο, Polity Press, 1985, σ. 20.

41. Πρβλ. Suzanne de Brunhoff, *Etat et Capital*, Παρίσι, Γκρενόμπλ, Maspero, 1976, σ. 9.

42. Mario Tronti, *Ouvriers et capital*, Παρίσι, Christian Bourgois, 1977, σ. 198.

ναμία να μην πουλήσει, ο προλετάριος αυτοδοδεσμεύεται προσωρινά και «εξασφαλίζεται» επίσης προσωρινά. Με την έννοια αυτή, η προσωρινής διάρκειας ιδιωτική σύμβαση εργασίας αποτελεί τη θεσμική επικύρωση της προλεταριακής ιδιότητας, στο μέτρο που παραμένει εγγεγραμμένη στο πλαίσιο της η εγγενής και απαράγραπτη προλεταριακή ανασφάλεια. Το εργατικό δίκαιο έχει λοιπόν ως πραγματικό αντικείμενο τη ρύθμιση των μορφών με τις οποίες υλοποιείται συγκεκριμένα η διαδικασία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης,⁴³ με άλλα λόγια τη διαδικασία του (οικονομικού) καταναγκασμού των εργαζομένων στο να πουλούν την εργασιακή τους δύναμη για να επιβιώσουν.

Σε πλήρη αντιδιαστολή, η πρόσληψη στο δημόσιο και η σύμβαση εργασίας, που συνάπτεται στο πλαίσιο της δημόσιας απασχόλησης, έχει εντελώς διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά όσον αφορά στις προεκτάσεις της στον εργαζόμενο. Στην τυπική της μορφή, η δημόσια πρόσληψη μολονότι δεν συγκροτεί θεσμοθετημένο δικαίωμα του εργαζομένου σε μια συγκεκριμένη δραστηριότητα, οδηγεί σε δικαίωμα του υπαλλήλου για *μόνιμη* απασχόληση, σε «πλήρη» δηλαδή και οριστική εργασιακή (και βιοτική) εξασφάλιση, συνεπώς σε «*απελευθέρωση*» του από την ειδοποιό καπιταλιστική ανασφάλεια στην οποία υπόκεινται όλοι οι άλλοι μισθωτοί. Η πρόσληψη στον δημόσιο τομέα ισοδυναμεί ουσιαστικά με «*αποπρολεταριοποίηση*», αφού στην τυπική της μορφή, η εφάπαξ σύναψη της σύμβασης εργασίας *καταλύει οριστικά τους μηχανισμούς της οικονομικής βίας* και οδηγεί τον υπάλληλο σε *οριστική έξοδο από την καπιταλιστική αγορά εργασίας*. Ο μισθωτός δημόσιος υπάλληλος είναι, με την έννοια αυτή, «ψευδομισθωτός». Άσχετα λοιπόν με την ταξική κατάσταση του εργαζομένου στο δημόσιο πριν να αποκτήσει την ιδιότητα του υπαλλήλου, και άσχετα με το «επίπεδο» της ιεραρχικής του θέσης, η διά βίου θεσμοποιημένη εργασιακή «εξασφάλισή» του τον αποσπά ενεργεία και δύναμη από τη στρατιά των προλετάρων μη ιδιοκτητών.⁴⁴ Υπό τον όρο της τυπικής συμμόρφωσής του στις διατάξεις του δημοσιούπαλληλικού κώδικα —που στην ουσία δεν αναφέρονται στην οποιαδήποτε τυχόν «παραγωγικότητά» του, αλλά στην απλή συμπόρευσή του με τις επιταγές της τυπικής ιεραρχίας—, ο υπάλληλος αποκτά μ' αυτόν τον τρόπο *προσωποπαγές δικαίωμα για την εφ' όρου ζωής δυνατότητα απόλαυσης μιας σειράς από ειδικά πλεονεκτήματα*. Υπόκειται μεν λοιπόν στην υπαλληλική πειθαρχία, αναπαράγοντας έτσι το γενικότερο κυρίαρχο σύστημα της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας, αλλά δεν είναι προλετάριος: Όχι μόνο είναι θεσμικά αμετακίνητος, αλλά και «δικαιούται» μιας προδιαγεγραμμένης μισθολογικής και βαθ-

43. F. Collin. R. Dhoquois, κ.ά., *Le droit capitaliste du travail*, Γκρενόμπλ 1980, σ. 28-29.

44. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Daniel Bertaux: *Destins personnels et structures de classe*, P.U.F., Παρίσι 1977, σ. 105 κ.ε.

μολογικής ανέλιξης, δηλαδή μιας *σταδιοδρομίας* που οδηγεί σε μιαν εξασφαλισμένη συνταξιοδότηση. Όλες οι νομοθεσίες ρυθμίζουν κατά τρόπο εξονυχιστικό τις μορφές της ανέλιξης αυτής, που είναι προσωποπαγής και ουσιαστικά αναφαίρετη. Η οριστική απόλυση, έσχατη ποινή των δημοσιούπαλληλικών κωδίκων, επιβάλλεται σπανιότατα, εκτός βέβαια όταν πρυτανεύουν πολιτικά κριτήρια.

Στην πραγματικότητα βρισκόμαστε μπροστά σε ένα δικαίωμα οικειοποίησης ενός προσδιορισμένου ποσού, που αντλείται από το κρατικά ελεγχόμενο οικονομικό πλεόνασμα, μιας *προσόδου*, η οποία «οφείλεται» στον υπάλληλο άσχετα από οποιεσδήποτε ικανότητές του και άσχετα από την αποτελεσματικότητά του στην εκτέλεση ενός συγκεκριμένου έργου. Πρόκειται δηλαδή για μια θεσμικά εγγυημένη «εξασφάλιση» εισοδήματος που παίρνει απλώς τη *μορφή* μισθού, που στην πραγματικότητα λειτουργεί έξω από την αγορά. Η επιβίωση του δημόσιου υπαλλήλου ορίζεται εξωαγοραία και δεν προκύπτει από σχέσεις ανταλλαγής ανάμεσα στην «εισροή» εργασιακής δύναμης και στην «εισροή» της αξίας της. Ουσιαστικά είναι ένα *προσοδικό πρόνομο* που εξασφαλίζει, σε χαμηλά έστω επίπεδα, την επιβίωση των μισθοδοτούμενων υπό τον όρο της τήρησης ορισμένων κανόνων, που όσο και αν είναι ενδεχομένως καταπιεστικοί και δεσμευτικοί του χρόνου και της ενέργειας των εργαζομένων, είναι σε τελική ανάλυση *τελετουργικοί*. Και αν ακόμα και στην ιδιωτική αγορά εργασίας το περιεχόμενο της εργασιακής υποχρέωσης του εργαζομένου, όσον αφορά στις εντελώς συγκεκριμένες «υποχρεώσεις» του, δεν μπορεί παρά να παραμένει απροσδιόριστο, η απροσδιοριστία των συγκεκριμένων «εργασιακών υποχρεώσεων» του δημόσιου υπαλλήλου είναι απόλυτη: μόνη «εργασιακή παροχή» του είναι η αποδοχή του συστήματος της ιεραρχημένης ένταξης στην υπαλληλική λογική, που, ανεξάρτητα από κάθε τυχόν «έργο», συνοψίζεται περίπου στη σωματική και συμβολική του παρουσία.

Πρόκειται δηλαδή για δύο εγγενώς διαφοροποιημένες μορφές εργασιακής ενσωμάτωσης στο σύστημα καταμερισμού της εργασίας και των κοινωνικών ρόλων. Ωστόσο, η διαφοροποίηση αυτή δεν σηματοδοτεί εξ ορισμού διαφορετικές αντιμετώπισεις της μισθωτής εργασίας ούτε και οδηγεί εξ ορισμού σε δύο σαφώς διαφορετικά συστήματα παραστάσεων. Ο κοινός παρονομαστής που σφραγίζει και τις δύο μορφές είναι ο *μισθός* που εμφανίζεται ως καθολική μήτρα όλων των εξαρτημένων μορφών απασχόλησης, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές προϋποθέσεις, οι οποίες οροθετούν τις πραγματικές συνθήκες που διέπουν την εργασιακή σχέση. Ο *μισθός ως μορφή* έχει λοιπόν την τάση να υφίσταται μια σημασιολογική προέκταση που δεν είχε στο παρελθόν. Η ίδια λέξη και η ίδια άμεση κοινωνική συμβολική χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν δύο τύπους σχέσεων που, τουλάχιστον στην προβολή

τους, ερείδονται επάνω σε διαφορετικές, και από ορισμένες πλευρές διαμετρικά αντίθετες, μορφές κοινωνικού εξαναγκασμού και εσωτερικοποιημένης βίας. Η κοινή λέξη είναι βέβαια το αποτέλεσμα της κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που εκκόλαψε την κυρίαρχη σηματοδότηση της εξίσωσης προσφορά εξαρτημένης εργασίας = προϋπόθεση χρηματικής αμοιβής με τη μορφή μισθού. Και συναρτάται με τη γενικευμένη εσωτερικευση της αυστηρά οικονομικής βίας ως «μοιραίας» και αναπόδραστης συνθήκης της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Ολόκληρο το σύστημα κοσμοπαραστάσεων, που συγκροτήθηκε υπό το κράτος του καπιταλισμού, γυρίζει γύρω από την ανάγκη αναζήτησης εξαρτημένης εργασίας (και μισθού) και κατατείνει στην ατομική υπέρβαση της ειδοποιού προλεταριακής ανασφάλειας. Στο πλαίσιο αυτό η αβεβαιότητα της ανθρώπινης μοίρας μετατίθεται στην αβεβαιότητα της αγοράς εργασίας. Η επιτυχία ενός ενεργού μισθού δεν είναι παρά αναστολή της ανασφάλειας και επάνω ακριβώς στην αναστολή αυτή βασίζεται και η καθολική αποδοχή της καπιταλιστικής εξουσίας: Η απειλή της ανεργίας εκβιάζει όχι μόνο τη συναίνεση αλλά και την κοινωνική αξίωση για την εξεύρεση μισθωτής εργασίας. Πρώτος ο καπιταλισμός κατασκεύασε έτσι ένα σύστημα όπου όλες οι συντεταγμένες παραμένουν εξ ορισμού ρευστές, ασταθείς και αναστρέψιμες, όπου δηλαδή οι σχέσεις του ανθρώπου με τον κόσμο σηματοδοτούνται μέσα από μία αναγκαία κοινωνική αβεβαιότητα για τη διάρκεια των προϋποθέσεων επιβίωσης.

Η ρευστότητα της εργασιακής κατάστασης συνδέεται με την κοινωνική κατασκευή ενός *αβέβαιου κοινωνικού χρόνου*, που δεν βιώνεται ως επαναληπτικός και κυκλικός αλλά ως τεθλασμένα γραμμικός. Ο δούλος και ο κολίγος ήταν κατ' αρχήν κοινωνικά «εξασφαλισμένοι». Φοβόντουσαν μόνο τη «φύση» ή τη φυσική καταστροφή. Ο καπιταλισμός εισήγαγε τη θεσμοποιημένη κοινωνική αβεβαιότητα, δηλαδή την αγορά, και η ίδια η δυναμική της κίνησης ανάγεται στην εσωτερικευμένη δυναμική της αβεβαιότητας, όσον αφορά στην *κοινωνική εξακολούθηση* της συγκεκριμένης μορφής ενσωμάτωσης. Με την έννοια αυτή πρώτος ο καπιταλισμός θέτει στους εργαζόμενους το πρόβλημα του περιορισμού της *κοινωνικής διάρκειας* της ενσωματώνουσας μορφής, ως θεμελιακής εναγώνιας προσμονής του «καλού» και αποφυγής του «κακού». Τις καλές σοδειές τις έφερνε ο Θεός, την καλή δουλειά η αγορά. Οι λίγες εισοδηματοφόρες μορφές, που διαψεύδουν την αρχή αυτή, είτε έχουν αποσιωπηθεί ως προς την κοινωνική τους σημασία είτε έχουν θεωρηθεί ως εκτρωματικές, παρασιτικές ή τουλάχιστον παρεκκλίνουσες σε σχέση με την τυπική καπιταλιστική λογική. Κύριο παράδειγμα η έγγειος πρόσοδος, που σε όλες τις αναλυτικές ερμηνείες εξετάζεται ως «ειδική» μορφή, και συχνά ως προκαπιταλιστικό «κατάλοιπο». Αλλά και η μορφή του «εισοδηματία», του

καπιταλιστικού κτηματία,⁴⁵ αντιμετωπίζεται συχνά ως παρασιτική και εξωκαπιταλιστική μορφή.

Είναι βέβαια αυτονόητο ότι η μετατροπή του κεφαλαίου σε απλή προσδοφόρα πηγή και η αντικατάσταση του αβέβαιου κέρδους από το σίγουρο (και προφανώς ποσοστιαία χαμηλότερο) «εισόδημα-πρόσοδο» είναι εγγενές επιφανόμενο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η μορφή αυτή όμως αντιστρατεύεται σαφώς τη λογική της αγοράς και του καθαρού καπιταλισμού. Από τη στιγμή που το κέρδος της ιδιοκτησίας του κεφαλαίου μπορεί να εκφράζεται ως μονοπωλιακή πρόσοδος μη διακινδυνευόντων δικαιούχων, και όχι ως «αμοιβή» της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και διακινδύνευσης, αποδυναμώνεται η νομιμοποίηση της καπιταλιστικής κερδοσκοπίας και δράσης. Αντίστοιχο είναι το πρόβλημα που τίθεται σε σχέση με την εκμετάλλευση «φυσικών μονοπωλίων», που προϋποθέτει ακριβώς την αδυναμία λειτουργίας μιας ελεύθερης αγοράς.

Τα προβλήματα αυτά δεν μπορεί παρά να έχουν σημαντικές ιδεολογικές και κοινωνιολογικές προεκτάσεις ακόμα και στο χώρο της οικονομικής θεωρίας. Η διατύπωση της γενικότερης έννοιας της «προσόδου» σε αντιδιαστολή με την έννοια του κέρδους δεν είναι, σε τελική ανάλυση, παρά η έκφραση μιας διαδεδομένης διστακτικότητας όσον αφορά στην αντιμετώπιση των καπιταλιστικών «κερδών» που δεν προέρχονται από το κανονικό παιχνίδι των δυνάμεων της ελεύθερης ανταγωνιστικής αγοράς. Ούτε προτίθεται ούτε και είναι φυσικά δυνατό να εισέλθω, στο σημείο αυτό, στο πρόβλημα του θεωρητικού χαρακτηρισμού της γαιοπροσόδου και της «προσόδου» γενικότερα, που αποτελεί ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα της οικονομικής θεωρίας.⁴⁶ Είναι όμως γεγονός ότι η ανάδυση νέων και πρωτόφαντων μορφών εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων που στηρίζονται σε μια πραγματική κατάσταση ισχύος, που κατοχυρώνεται εκτός ελεύθερης αγοράς και που αντιπαρατίθεται προς το «κανονικό» επιχειρηματικό κέρδος ή και τον «κανονικό» μισθό, που πραγματοποιείται στην ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά, όπου και το μόνο κεκτημένο δικαίωμα είναι η ιδιοκτησία του κινούμενου και αξιοποιούμενου κεφαλαίου ή της εργασιακής δύναμης, αποτελούν προβλήματα που τίθενται ολοένα και οξύτερα.

Από την άποψη λοιπόν αυτή ο προσοδούχος είναι, από ορισμένες τουλάχιστον πλευρές, ομόλογος με τον «εξασφαλισμένο μισθωτό». Και οι δύο δεν επιζούν μέσα στην αγορά, δεν υπόκεινται στην αβεβαιότητα των νόμων της, δεν αναλαμβάνουν κινδύνους, δεν υφίστανται τις οικονομικές και ψυχο-

45. Δεν είναι τυχαίο ότι η λέξη ραντιέρης (rentier) προέρχεται από την έγγαιο πρόσοδο.

46. Πρβλ. αντί άλλου J. Schumpeter, *A History of Economic Analysis*, Λονδίνο, Georg Allen & Unwin, 1954, σ. 935 κ.ε.

κοινωνικές συνέπειες της αγοραίας ανασφάλειας. Πρόκειται δηλαδή για μορφές που, μολονότι κρυσταλλώθηκαν μέσα στον καπιταλισμό, δεν είναι *stricto sensu* καπιταλιστικές, αφού εκφράζουν μια δομή στατική και καθηλωτική, μια θεσμοποιημένη διάρκεια, μιαν «εξαίρεση» ή «απαλλαγή» από την αγορά, τους νόμους της και τους κινδύνους της, και μιαν αποδέσμευση από την κοινωνική ανασφάλεια και τις συνέπειές της.⁴⁷

Στο ίδιο πλαίσιο, θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει την περαιτέρω υπόθεση ότι οι αντικειμενικές ανάγκες, που πνέουν το καπιταλιστικό σύστημα να «αποπρολεταριοποιήσει» ένα ολοένα μεγαλύτερο μέρος των κοινωνιών, είναι ομόλογες με τις προσδιοριστικές αιτίες της τάσης για κατακερματισμό και υποδιαίρεση των μισθωτών στρωμάτων.⁴⁸

Πάνω απ' όλα, ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα εξουσίας που πρέπει να αναπαραχθεί. Πρέπει βέβαια να αναπαραχθεί οικονομικά με την εξασφάλιση των όρων για τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Πρέπει όμως να αναπαραχθεί και πολιτικά, μέσα από τη συντήρηση ενός στοιχειώδους γενικευμένου *consensus*, που πέρα από τις οποιεσδήποτε ιδεολογικές διεργασίες, προϋποθέτει και μία σειρά από κοινωνικά, δηλαδή ταξικά στηρίγματα. Η κοινωνική κατασκευή ολοένα ευρύτερων —και εσωτερικά διαφοροποιημένων— στρωμά-

47. Στο σημείο αυτό, δεν έχουν σημασία ούτε η πηγή της προσόδου ούτε οι κοινωνικοί μηχανισμοί, που παράγουν και αναπαράγουν το προσοδιακό δικαίωμα. Οι μηχανισμοί έχουν βέβαια τεράστια σημασία για την ανάλυση του συγκεκριμένου τρόπου, με τον οποίο οι διάφορες προσοδικές μορφές συμβάλλουν στη ροή του πλεονάσματος. Εκείνο που ενδιαφέρει όμως είναι από τη μια μεριά ότι όλες οι μορφές της προσόδου συνιστούν δομημένα κοινωνικά δικαιώματα *επί του πλεονάσματος* και με την έννοια αυτή βρίσκονται έξω από την παραγωγική διαδικασία. Και ότι, από την άλλη μεριά, τα προσοδικά αυτά δικαιώματα λειτουργούν ανεξάρτητα από τους «νόμους» της αγοράς και αποτελούν τρόπον τινά μια *pre-emptio* επάνω στο συνολικό προϊόν: οι κοινωνικοί όροι της παραγωγής των δικαιωμάτων αυτών είναι βέβαια ποικίλοι. Και το γεγονός ότι στο πλαίσιο του Κ.Τ.Π. όχι μόνο επιβιώνουν προκαπιταλιστικές προσοδικές μορφές, αλλά και δημιουργούνται και νέες επάνω σε εντελώς διαφορετική βάση, μαρτυρεί απλώς για το δυναμισμό και την εξαιρετική κοινωνική προσαρμοστικότητα του καπιταλισμού. Ακόμα και στο πλαίσιο της τυπικής (ιδιωτικής) μισθωτής εργασίας, δημιουργούνται μορφές ουσιαστικά προσοδικές. Έτσι, ο δυϊσμός της αγοράς εργασίας έχει ερμηνευθεί ως συνέπεια μιας διαδικασίας, όπου «ορισμένες μερίδες του εργασιακού δυναμικού αρχίζουν να *μονώνονται εναντίον της αβεβαιότητας και της διακίμανσης της ζήτησης* έτσι ώστε οι απαιτήσεις τους να πρέπει να λαμβάνονται υπόψη προκαταβολικά σε οποιοδήποτε προγραμματισμό ή λήψη αποφάσεων». Από την άποψη αυτή, οι μερίδες αυτές λειτουργούν ως «*κεφάλαιο*» (Suzanne Berger/Michael Piore, *Dualisme and Discontinuity in Industrial Societies*, Καίμπριτζ, δ.π., 1980, σ. 24). Η ερμηνεία αυτή αποσιωπά βέβαια εντελώς τις διαδικασίες της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

48. Το ζήτημα είναι φυσικά πολύ ευρύτερο. Αλλά είναι γεγονός ότι μια από τις σημαντικότερες αντιφάσεις του ύστερου καπιταλισμού έγκειται στην αύξουσα *αντικειμενική αδυναμία παραγωγικής απασχόλησης* του εργασιακού δυναμικού. *Μία* από τις πολιτικές «δυνατότητες» που ανοίγονται στο σύστημα είναι η αύξουσα θεσμοποιημένη αποπρολεταριοποίηση. (Πββλ. τις περιτηρήσεις του Claus Offe, *Contradictions of the Welfare State*, Λονδίνο, Hutchinson, 1984, σ. 296-297.).

των προσοδούχων, που αποκτούν προσωποπαγή δικαιώματα στο πλεόνασμα, συμβάλλει αντικειμενικά στην αποδυνάμωση των εσωτερικών αντιφάσεων του συστήματος: η κοινωνική δόμηση νέων «μικροπρονομούχων στρωμάτων» είναι με την έννοια αυτή μια από τις λυσιτελέστερες μορφές στρατηγικής αναδιλύωσης του καπιταλισμού, προς την κατεύθυνση της κοινωνικής κατασκευής νέων πολιτικών και ιδεολογικών στηριγμάτων, στο πλαίσιο των οποίων αυξάνονται και τα περιθώρια των ελιγμών που θεμελιώνουν τη νομιμοποίηση του συστήματος.

Παρόμοιες διαδικασίες υπήρξαν προφανώς αποφασιστικής κοινωνικής σημασίας στη διαδικασία κατασκευής της πρόσφατης νεοελληνικής κοινωνικής διάρθρωσης. Ανεξάρτητα από τό βασικής κοινωνικής και πολιτικής σημασίας πρόβλημα της προέλευσης των πόρων που αναδιανέμονται μέσω του κρατικού μηχανισμού με τη μορφή προσόδων κάθε λογής —πρόβλημα που εκφράζεται με την οξύτατη δημοσιονομική κρίση του Κράτους— είναι γεγονός ότι η αύξουσα κοινωνική βαρύτητα της δημόσιας εργοδοσίας⁴⁹ αποτελεί κοινωνικό γεγονός με απροσμέτρητες προεκτάσεις.

Ε. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

Ός τώρα το ζήτημα της απασχόλησης αντιμετωπίστηκε σε βάση καθαρά ατομική. Το εργαζόμενο και απασχολούμενο άτομο-φορέας κοινωνικών σχέσεων, θεωρήθηκε ως αποκλειστική μήτρα κατηγοριοποίησης και ανάλυσης του κοινωνικού ιστού. Αυτή εξάλλου είναι και η τρέχουσα, κυρίαρχη, θεωρητική πρακτική ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές και μεθοδολογικές παραμέτρους της προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων.

Τόσο για λόγους ιδεολογικούς, που ανάγονται στην ατομοκεντρική δόμηση της κοινωνικής συνείδησης στους νεότερους χρόνους, όσο και για λόγους τεχνικούς, που συνδέονται με το γεγονός ότι το άτομο αποτελεί τη μό-

49. Θα πρέπει ίσως να σημειωθεί ότι η «βαρύτητα» αυτή δεν είναι απλώς ποσοτική. Ακόμα και στις ΗΠΑ, η δημόσια εργοδοσία αντιπροσωπεύει μεγάλο και αυξανόμενο μέρος της συνολικής εργοδοσίας, χωρίς όμως να σφραγίζει το σύνολο της αγοράς εργασίας με την καταλυτική της παρουσία και καθολική συμβολική ελκτική της δύναμη. Με την έννοια αυτή, οι συγκεκριμένες μορφές άρθρωσης της ιδιωτικής αγοράς εργασίας με τη δημόσια απασχόληση πρέπει να διερευνηθούν στο πλαίσιο των συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών όπου λαμβάνουν χώρα. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι όσο πιο αδιάρθρωτη είναι η ιδιωτική αγορά εργασίας, όσο πιο έντονο είναι το πραγματικό ή συμβολικό φάσμα της ανεργίας, όσο πιο ισχυρές οι φαντασιώσεις της κοινωνικής ανασφάλειας και όσο λιγότερο ανεπτυγμένες είναι οι παραγωγικές δυνάμεις, τόσο και η κρατική υπερτροφία θα έχει την τάση να συνοδεύεται από μια πάνδημη προσδοκία πρόσβασης στο διανεμόμενο μάννα.

νη αυτονομία, αυστηρά περιχαρακωμένη και εντοπίσιμη κοινωνική οντότητα, η οποιαδήποτε προσπάθεια κατάταξης της κοινωνικής πραγματικότητας φαίνεται αδύνατο να ξεφύγει από τα ατομικά πλαίσια αναφοράς.

Όλες οι ενδιάμεσες κοινωνικές συσσωματώσεις, που εμφανίζονται ανάμεσα στην κοινωνική μονάδα-άτομο και στο κοινωνικό σύνολο, αντιμετωπίζονται ρητά ή σιωπηρά ως σύνολα ατόμων. Έτσι αν η οικογένεια, ο αμεσότερος και υπό τις σημερινές συνθήκες αναγκαίος κοινωνικός τόπος, στους κύκλους της οποίας το άτομο κοινωνικοποιείται και δρα, αποτελεί αυτόνομο αντικείμενο επιστημονικής ενασχόλησης, οι περισσότερες ευρύτερες ταξινομητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της καθολικής κοινωνικής δομής έχουν την τάση να την «ξεχνάνε» και να εμμένουν στην αυτόδηλη πρόταξη της ατομικής μονάδας ως αποκλειστικού αντικειμένου των κατατακτικών πρακτικών.

Όμως, σε μεγάλο βαθμό, οι αξιωματικά σχεδόν περιχαρακωμένες μεθολογικές αυτές επιλογές είναι δυνατόν να αποβούν παραπλανητικές. Διότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η οικογένεια είναι ο βασικός πυρήνας, στους κόλπους του οποίου πραγματοποιείται η κατανάλωση και διατίθεται το διαθέσιμο (συλλογικό) οικογενειακό εισόδημα. Η οικογένεια είναι επίσης, προφανώς, και ο πυρήνας όπου θα οργανώνεται και η μεγιστοποίηση της απόδοσης των διαθέσιμων οικογενειακών πόρων, που προέρχονται είτε από περιουσία είτε από την εργασιακή δυνατότητα των μελών της. Ανεξάρτητα λοιπόν από το πώς λαμβάνονται οι αποφάσεις, και πέρα από το ζήτημα του «εσωτερικού» καταμερισμού της εργασίας και της κατανάλωσης, ο προγραμματισμός των διαθέσιμων πόρων, η αναζήτηση και πραγμάτωση της κοινωνικής εργασίας και η χρησιμοποίηση (καταναλωτική ή αποταμιευτική) των εισοδημάτων είναι από τη φύση τους αποφάσεις *οικογενειακές*, με την έννοια ότι αφορούν στο σύνολο των μελών που συγκροτούν την ταυτόχρονα εισοδηματοφόρα και καταναλωτική κοινωνική μονάδα και που προσδιορίζουν τους όρους της οποιασδήποτε κοινωνικής δράσης.

Στο πλαίσιο αυτό τίθεται και το ζήτημα της *οικογενειακής στρατηγικής* που αφορά ταυτόχρονα όλες τις πτυχές του οικογενειακού γίγνεσθαι, και που συμπεριλαμβάνει τις εργασιακές, καταναλωτικές, γεννητικές, κληροδοτικές, γαμικές και εκπαιδευτικές στρατηγικές, που αρθρώνονται σε ένα ενιαίο, έστω και εσωτερικά αντιφατικό, σύνολο.⁵⁰ Πράγματι, στην τυπική «δυστορική» της μορφή, η οικογένεια ως κοινωνικός πυρήνας⁵¹ θα μπορούσε να οριστεί

50. Για το πρόβλημα αυτό βλ. π.χ. Pierre Bourdieu: «Marriage strategies as strategies of social reproduction» στο Robert Foster/Orest Ranum (ed.): *Family and society*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1976, σ. 141 κ.ε.

51. Πρβλ. π.χ. Neil Smelser/Sydney Halpern: «The historical triangulation of family, economy and education», Supplement to *American Journal of Sociology* με τον τίτλο «Turning

ως ένα αναγκαίο ευλόγιστο σύστημα που επικαθορίζεται μεν από τις κυρίαρχες κοινωνικές συνθήκες, αλλά που διατηρεί ένα ποσοστό εσωτερικής αυτονομίας ως προς τη «διάκριση» των «εσωοικογενειακών» και των «εξωοικογενειακών» κοινωνικών σχέσεων.

Δεν είναι δυνατόν, φυσικά, στο σημείο αυτό, να μπορούμε στα τεράστια θεωρητικά προβλήματα που τίθενται σε σχέση με την άρθρωση της οικογενειακής οικιακής κοινότητας και της ευρύτερης κοινωνίας. Ας σημειωθεί μόνον ότι οι μορφές της άρθρωσης αυτής είναι ιστορικά προσδιορισμένες και ότι συνεπώς ο βαθμός εσωτερικής λειτουργικής και οικονομικής αυτονομίας της οικογένειας, όπως και ο βαθμός διαφορικής ευχέρειας της οικογενειακής μονάδας να επιλέξει ανάμεσα σε τυχόν διαφορετικές μορφές ή «βαθμούς» κοινωνικής και εργασιακής ενσωμάτωσης, είναι συνάρτηση τόσο των ειδικών *οικογενειακών* ταξικών προδιαγραφών, όσο και της γενικότερης εξέλιξης των κοινωνικών σχηματισμών.

Στο πλαίσιο αυτής της σειράς ιδεών, είναι δυνατόν να διατυπώσει κανείς την υπόθεση ότι οι κυρίαρχες μορφές άρθρωσης της οικογένειας με την κοινωνία στην Ελλάδα παρουσιάζουν μια σειρά από αξιομνημόνευτες ιδιομορφίες. Ακόμα και ανάμεσα στους εργάτες, η εσωτερική και προγραμματισμένη λειτουργία της οικογένειας φαίνεται να αφίσταται σημαντικά από το κλασικό πρότυπο της απόλυτα επικαθορισμένης και αμετακίνητης κοινωνικής μονάδας.

Πράγματι, με την τυπική της μορφή η παραδοσιακή προλεταριακή οικογένεια είχε ελάχιστα περιθώρια διακριτικής ευχέρειας στην εκδίπλωση και διαφοροποίηση τόσο του εργασιακού της δυναμικού όσο και των καταναλωτικών της προτύπων⁵² είχε την τάση να εξαντλεί ολόκληρο το ενεργειακό της δυναμικό στη μισθωτή εργασία και στις αναγκαίες οικιακές δραστηριότητες και φυσικά ήταν αναγκασμένη να καταναλίσει το σύνολο του συλλογικού εισοδήματός της για να επιζήσει. Αυτό εξηγεί το γεγονός ότι από όλες τις κληρονομικές «ταξικές καταστάσεις» η πιο ισχυρή, δυσεξάλειπτη και καθλιωτική είναι η απουσία οικογενειακής ιδιοκτησίας και η συνακόλουθη αυτόματη αναπαραγωγή των ανελέητων μηχανισμών της καθαρά οικονομικής βίας. Το παιδί του προλετάρου δεν κληρονομεί μόνο την «έλλειψη» ιδιοκτητών παραγωγικών μέσων αλλά και την ανυπαρξία στρατηγικών επιλογών και *υφίσταται* εξ ορισμού τις συνέπειες της οικονομικής του γύνιας.

Οι προεκτάσεις της προλεταριακής κληρονομικότητας στο περιορισμέ-

Points: Historical and Sociological Essays on the Family» (ed.) by J. Demos and S.S. Boocock, 84 (1978). University of Chicago Press, 3, 291.

52. Πρβλ. Κ. Τσουκαλά, «Πολυθθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών* 56 (1985), σ. 3 κ.ε.

νο φάσμα των «δυνατών» επιλογών του υποκειμένου είναι κατ' αρχήν καταλυτικές, και εγγράφονται στους ίδιους τους όρους της ύπαρξης των προλεταρίων: οι κοινωνικοί φορείς, που έχουν απεκδυθεί οποιαδήποτε δυνατότητα αυτόνομης πρόσβασης στα παραγωγικά μέσα, και που ταυτόχρονα αναγκάζονται να αλλοτριώσουν ολόκληρη τη φυσική τους ενέργεια, οδηγούνται σε μιαν αναγκαστική και κληρονομική οικογενειακή «μονοσθένεια». Έτσι, αδυσώπητα, η τυπικά προλεταριακή οικογενειακή μονάδα αποκόπτεται από τις περισσότερες «προγραμματικές» και διαφοροποιητικές βλέψεις και προσδοκίες.⁵³ Παραμένει βέβαια μονάδα κατανάλωσης, μονάδα αναπαραγωγής εργασιακής δύναμης και μονάδα οικιακής οργάνωσης. Αλλά οι περισσότερες άλλες της λειτουργίες εξανεμίζονται, αφού και οι ελάχιστες εναπομένουσες ικμάδες ενέργειας που καταναλώνονται στο εσωτερικό της περιορίζονται στις εντελώς αναγκαίες μεταποιητικές οικιακές λειτουργίες, και στο μέτρο του δυνατού αποσπώνται από τον οικιακό τρόπο παραγωγής για να γίνουν αντικείμενα έμμεσης οικειοποίησης από το κεφάλαιο.

Η πρόταση αυτή θεμελιώνεται και εμπειρικά: όλες οι αναλύσεις συγκλίνουν στο ότι συγκρινόμενη με οποιαδήποτε άλλη ταξικά προσδιορισμένη οικογενειακή μορφή, η προλεταριακή οικογένεια εμφανίζει σε βαθμό εξαιρετικά περιορισμένο τύπους κρυσταλλωμένων πρακτικών που να εκφράζουν εσκεμμένες συλλογικές επιλογές για ζητήματα που αφορούν στο παρόν αλλά και στο μέλλον της οικογενειακής οικιακής μονάδας.⁵⁴ Στο πλαίσιο αυτό υπήρξε εξαιρετικά δύσκολο να πρυτανεύσουν *οποιασδήποτε* εξορθολογισμένες τυποποιημένες συμπεριφορές που να αναφέρονται σε συνειδητές οικογενειακές στρατηγικές,⁵⁵ πράγμα λογικό αφού, στην πραγματικότητα, οι χρονοθετικές και χρονοοργανωτικές στρατηγικές επιλογές των οικογενειών αυτών περιορίζονταν εξ αντικείμενου στο ελάχιστο.⁵⁶

Όπως και το «παρόν», έτσι και το «μέλλον» του τυπικού προλεταρίου εί-

53. Πρβλ. Alain Desroziers/Michel Pialoux: «Rapports au travail et gestion de la main d'œuvre problèmes de methodes», *Critiques de l' Economique Politique*, 23-24, σ. 77.

54. Έτσι π.χ. ακόμα και το ζήτημα της επιλογής συζύγου, που εμφανίζεται καιριο σε όλες τις προκαπιταλιστικές οικογενειακές στρατηγικές (πρβλ. Jack Goody: *Production and reproduction. A comparative study of the domestic domain*, Καίμπριτζ 1976, σ. 101 κ.ε.) ελάχιστοι αποτελεί συνειδητό αντικείμενο συλλογικής απόφασης στα εργατικά μισθωτά στρώματα. (Michael Anderson: *Approaches to the History of the Western Family*, ιταλική μετάφραση *Interpretazioni storiche de la famiglia. L' Europa occidentale. 1500-1914*, Τορίνο 1982, σ. 80). Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει με τον έλεγχο των γεννήσεων που με μεγάλη καθυστέρηση διεισδύει στα εργατικά στρώματα. (E. Anthony Wringley, «Reflections on the History of the Family» στο A. Rossi/J. Kagan/T. Hareven (επιμ.): *The Family*, Ν Υόρκη 1978, σ. 80-81).

55. E.A. Wringley: *ό.π.*, σ. 81.

56. Πρβλ. Wilbert E. Moore: *Man, Time and Society*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 1963, σ. 52.

ναι έτσι όχι μόνον εξ ορισμού αβέβαια, αλλά επιπλέον εκφεύγουν της οποιασδήποτε δυνατότητας ορθολογικού σχεδιασμού. Για τον προλετάριο, το μακροπρόθεσμο χρονοδιάγραμμα εμφανίζεται λοιπόν εξ ίσου «ετεροπροσδιορισμένο» όσο και η καθημερινή χρονοθεσία της εργασιακής του δραστηριότητας. Έτσι και η προλεταριακή οικογένεια είναι αδύνατο να μεθόδευσε πρακτικά την οποιαδήποτε προσδοκία υπέρβασης της κατάστασής της. Για τον παραδοσιακό εργάτη, η μόνη αλλαγή προς το καλύτερο, στην οποία μπορεί να ευελπιστήσει, είναι εκείνη που είτε συνδέεται με την «τύχη» του να αποφύγει τις ελλοχεύουσες δυσμενείς απειλές της αγοράς εργασίας, είτε εκείνες που θα συναρτώνται με τις γενικές δομικές ή συγκυριακές βελτιώσεις, οι οποίες θα παρακολουθήσουν τον παρόντα και αμετάλλακτα προοπτικά προλεταριακό κοινωνικό του ρόλο. Ο γενικός αυτός επικαθορισμός της στρατηγικής αδυναμίας του ατομικού εργάτη, να βελτιώσει ή να αλλάξει τη θέση του, εκφράζεται ακριβώς με τη *συλλογικότητα* της μοίρας των εργατών, που σφραγίζει την εργατική συνείδηση ήδη από τα πρώτα παιδικά χρόνια,⁵⁷ με άλλα λόγια με μια «εξαιρετικά ανεπτυγμένη ταξικότητα».⁵⁸

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ειδικές συνθήκες κοινωνικοποίησης των γόνων εργατικών οικογενειών συγκροτούν τον σημαντικότερο παράγοντα που επιβάλλει τη γενικευμένη εσωτερικευση της *πειθαρχίας* σε συνάρτηση με μια εξ ίσου γενικευμένη *ταξική μοιρολατρία*, που με τη σειρά τους ενισχούν αποφασιστικά την αποτελεσματικότητα των μηχανισμών της κοινωνικής

57. Οι μελέτες που τεκμηριώνουν εμπειρικά τις άπειρες προεκτάσεις της ταξικής συλλογικότητας της εργατικής τάξης σε αντιδιαστολή με τις πρακτικές των άλλων κοινωνικών τάξεων είναι προφανώς αναρίθμητες. [Για το πρόβλημα βλέπε π.χ. J.H. Goldthorpe, κ.ά.: *P. Affluent worker and the thesis of Embourgeoisement* στο *Sociology*, 1 (1967), σ. 12 κ.ε. Για τις ειδικότερες εκφάνσεις της ειδικής αυτής μορφής στους κόλπους της προλεταριακής οικογένειας βλ. επίσης Olive Banks: «Social class and family life», στο Maurice Craft ed: «Family, Class and Education. A Reader», Λονδίνο 1970, σ. 257 κ.ε., όπου και πλούσια βιβλιογραφία.]

Εδώ προφανώς βρίσκεται και το κύριο ιστορικό αίτιο της παροιμιώδους *ταξικής αλληλεγγύης* των προλετάρων και της τάσης τους για συλλογική αντιμετώπιση των προβλημάτων τους. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι, ακόμα και σήμερα, οι ισχυρότερες εστίες «αντίστασης» εναντίον της εισέλευσης των νέων προτύπων ατομοκεντρικού και οικογενειακού καταναλωτισμού στους κόλπους των εργατών, και ταυτόχρονα οι κατ' εξοχήν κοινωνικοί χώροι στους οποίους βρίσκεται ακόμα δυσκολίες η εκβιαζόμενη μέσα από άπειρες θεσμικές οικιστικές και ιδεολογικές ανακατατάξεις τάση υποχώρησης της εργατικής αλληλεγγύης στην καθημερινή ζωή, βρίσκονται ανάμεσα στις παραδοσιακές εργατικές κοινότητες με συμπαγή και κληρονομικό προλεταρικό πληθυσμό, και κυρίως ανάμεσα στους εργάτες ορυχείων. [Πρβλ. Elizabeth Campagnac: «Transformation des modes de vie: des strategies aux pratiques sociales ouvrières» στο *Critiques de l' Economie Politique*, 23-24, 43-65.]

58. Eric Hobsbawm: «Class consciousness in history» στο Istvan Meszáros (ed), *Aspects of History and Class Consciousness*, Νέα Υόρκη 1972, σ. 10.

τους καθήλωνσης.⁵⁹ Στο πλαίσιο της τυπικά εργατικής κοσμοθεώρησης η ατομική «εκ-καθήλωση» δεν μπορεί, καταρχήν, παρά να είναι «τυχαία», και σε ελάχιστο βαθμό μπορεί να νοηθεί ως συνάρτηση και αποτέλεσμα μιας προγραμματισμένης ατομικής ή οικογενειακής σκόπιμης δράσης. Με την έννοια αυτή, ο τυπικός προλετάριος μπορεί να είναι μόνον αντικείμενο μιας βεμπεριανής Zweckrationalität και όχι υποκείμενό της.

Με την έννοια αυτή, η μορφή διακριτικό «εισόδημα» ως πόρος που να επιδέχεται εναλλακτικές χρήσεις και να είναι αντικείμενο υπαλλακτικών στρατηγικών επιλογών άρα και επενδύσεων, δεν μπορεί καν να εγγραφεί στις προλεταριακές οικογενειακές συλλογικές πρακτικές: «Μεροδούλι-μεροφάι» δηλαδή, ή, επί το επιστημονανέστερον, οριακή και μέση ροπή προς κατανάλωση ίση με τη μόνδα.⁶⁰ Υπό τους όρους αυτούς, και περίπου εξ ορισμού, η δυνατότητα μιας επενδυτικής αποταμίευσης (που να ξεπερνάει τη στοιχειώδη εξοικονόμηση πόρων για να αντιμετωπιστούν προβλεπόμενες ή απρόβλεπτες δυσπραγίες) υπερβαίνει τις κοσμοπαραστάσεις του παραδοσιακού προλετάριου, που δεν είναι καν δυνατόν να διανοηθεί την απόκτηση παραγωγικών μέσων, ακόμα και αν τα παραγωγικά αυτά μέσα επικεντρώνονται στην επένδυση σε «πολιτισμικό» ή «εκπαιδευτικό» κεφάλαιο.

Αν και μια ορισμένη κοινωνική κινητικότητα είναι αναπόδραστη υπό την κυριαρχία των εξ ορισμού ανοιχτών καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, είναι γεγονός ότι μέχρι πρόσφατα η δυνατότητα καθήλωσης των προλεταρίων στην ταξική τους θέση ήταν σχεδόν ολοκληρωτική.

Μολονότι η αρχετυπική αυτή κοινωνικοϊδεολογική συγκρότηση των εργαζομένων δεν ισχύει πια πουθενά στον κόσμο, η κατάσταση στην Ελλάδα

59. Για το ειδικότερο ζήτημα των επιπτώσεων στη σχολική επίδοση και ανέλιξη και στη χρήση της γλώσσας, οι μελέτες είναι επίσης αναρίθμητες. Χαρακτηριστική είναι η σχέση *οικογένειας και σχολείου*, ως «ανταγωνιστικών» και «εναλλακτικών» μηχανισμών κοινωνικοποίησης. Είναι παρατηρημένο ότι οι προλεταριακές οικογένειες, ακόμα και από την εποχή που τα παιδιά τους πρωτοπήγαιναν σχολείο, δεν είχαν γενικώς εκπαιδευτική στρατηγική. Η αντιμετώπιση του σχολείου συνοψίζεται συνήθως στην αντίστασή τους στην απόσπαση μέρους της συλλογικής οικογενειακής εργασιακής δύναμης και σπανιότατα εντάσσεται σε μια προγραμματισμένη προοπτική κοινωνικής ανέλιξης των παιδιών μέσω του σχολείου.

Η μη εκλογικευμένη και «ανεπίδεικτη» πρόοδος οικογενειακή μονάδα δεν είχε ανάγκη το σχολείο. Η στρατηγική αυτή της οικογένειας χαρακτηρίζει αντίθετα τα μικροαστικά στρώματα (Helmut Schelsky, *Wandlungen der deutschen Familie der Gegenwart*, Στουτγάρδη 1955, σ. 180 κ.ε.) σε σημείο ώστε να δημιουργηθούν προβλήματα μιας μόνιμης κοινωνικής έντασης ανάμεσα στην οικογένεια και στο σχολείο (του ίδιου, *Schule und Erziehung in der industriellen Gesellschaft*).

60. Υπό τις συνθήκες αυτές είναι αδιανόητη ή τουλάχιστον περιθωριακή οποιαδήποτε αποταμιευτική ή επενδυτική ροπή. (Πρβλ. τις παρατηρήσεις των Franco Modigliani και E. Tarantelli: «The consumption function in a developing economy and the Italian experience» στο *The collected papers of Franco Modigliani*, Cambridge Mass και Λονδίνο, M.I.T. Press, 1980, τ. 2, σ. 310 κ.ε.).

και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα εμφανίζεται ως προς τα τρέχοντα πρότυπα των κοινωνικών πρακτικών ως διαμετρικά αντίθετα: μέσα από ποικίλους μηχανισμούς φαίνεται ότι η οικογενειακή κινητικότητα εμφανίζεται, σε όλες σχεδόν τις κοινωνικές κατηγορίες, ως *διαρκές στοιχείο του δυναμικού τους ορίζοντα*, τουλάχιστον στο φανταστικό επίπεδο.

Άσχετα από τις αντικειμενικές δομικές τους προδιαγραφές, οι κινητικές βλέψεις εκφράζονται με ένα σύμπλεγμα στάσεων, οραμάτων και προσδοκιών, που κρυσταλλώνονται σε μια σειρά τρεχουσών κοινωνικών *πρακτικών*. Οι πρακτικές αυτές, η ιδιαιτερότητα των οποίων δεν έχει διερευνηθεί ποτέ συστηματικά, συμπυκνώνουν έναν κινητικό δυναμισμό διάχυτο στην ελληνική κοινωνία και υλοποιούνται, ανάμεσα στα άλλα, μέσα από τη συστηματική «επενδυτική» (με την ευρεία έννοια) *διοχέτευση σημαντικού μέρους των συλλογικών οικογενειακών πόρων* προς την κατεύθυνση της υλοποίησης ρητών «ανελικτικών» στόχων. Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες, οι ελληνικές οικογένειες δεν «ελπίζουν» απλώς στην κοινωνική άνοδο των γόνων τους, αλλά, όπως είδαμε, πιστεύουν σ' αυτήν⁶¹ και συνεπώς κάνουν ό,τι τους είναι δυνατόν να την «προγραμματίσουν». Και σε ένα βαθμό —πάντως σε επαρκή ώστε να μην έχει ακόμα επηρεάσει τα τρέχοντα πρότυπα της συλλογικής συμπεριφοράς—, φαίνεται ίσως και να το επιτυγχάνουν.

Η μεγάλη διαφορά που επιστημάνθηκε ανάμεσα στη διάρθρωση της απασχόλησης *ανάμεσα στις γενιές* είναι πράγματι, όπως είδαμε, ενδεικτική μιας ταχύρρυθμα συνεχιζόμενης κοινωνικοεπαγγελματικής μεταβολής. Και ναί μεν τα υφιστάμενα στοιχεία δεν μας δίνουν το μέτρο της πραγματικής διαγενεϊκής κοινωνικής κινητικότητας, ούτε και είναι δυνατόν συνεπώς να υπολογιστεί η αναλογία δομικής ή και ανταλλακτικής διαγενεϊκής κινητικότητας.

Ούτε και είναι δυνατόν —θα είχε άλλωστε και πολύ μικρή σημασία— να «υπολογίσει» κανείς την έκταση και τη διαχρονική εξέλιξη της ανελικτικής πίστεως.

Πρέπει ωστόσο να υπογραμμισθεί ότι ήδη πριν από το 1975, εποχή κατά την οποία η «εκβιομηχάνιση» της Αθήνας βρισκόταν στο απόγειό της, η Κασμάτη, σε έρευνά της, που περιοριζόταν στους απασχολούμενους στη βιομηχανία, παρατηρούσε μεγάλη κοινωνική και εκπαιδευτική ανοδική κινη-

61. Η διάχυτη «πίστη» στη δυνατότητα ατομικής κοινωνικής ανόδου είναι αναμφίβολη. Το 1982 π.χ. 92,3% των φοιτητών και 95,7% των φοιτητριών πιστεύουν στην κοινωνική κινητικότητα. (Ι. Λαμπίρη-Δημάκη: *Η ελληνική κοινωνία στη φοιτητική συνείδηση*, Αθήνα, Οδυσσείας, 1983, σ. 128). Αντίθετα, ανάμεσα σ' εκείνους που πιστεύουν στην πιθανότητα καθοδικής κινητικότητας, οι πιο πολλοί την αποδίδουν σε ατομικές μειονεξίες (ό.π., σ. 135).

τικότητα, σε μεγάλο μέρος της «γνήσια». ⁶² Η τάση αυτή πρέπει να ενισχύθηκε σημαντικά την τελευταία δεκαετία, αν λάβουμε υπόψη τη συνεχή πτώση στους ρυθμούς της εσωτερικής μετανάστευσης και τη σχετική μείωση των απασχολουμένων στη μεταποίηση και την οικοδόμηση, τις «κύριες» μορφές χειρωνακτικής εργασίας, καθώς και την ταυτόχρονη ραγδαία αύξηση άλλων κατηγοριών, όπως π.χ. των κυβερνητικών και κοινωνικών υπηρεσιών που από 125.000 γίνονται 206.000. Όπως είπαμε και παραπάνω, ανάμεσα δηλαδή στα παιδιά των εργατών της δεκαετίας του 1960-70, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό θα πρέπει να έχει πυκνώσει τις τάξεις των περισσότερο προνομιούχων κοινωνικών κατηγοριών.

Έτσι μπορεί να ερμηνευθεί και η αδιάλειπτα συνεχιζόμενη «υπερζήτηση» για ανώτατη εκπαίδευση, που ανέκαθεν υπήρξε το ασφαλέστερο εφελτήριο για κοινωνικό άνοδο. ⁶³ Όλες οι εμπειρικές έρευνες αποκαλύπτουν την καθολική σχεδόν προσδοκία των γονέων για ανώτατη εκπαίδευση των παιδιών (μέχρι πρόσφατα κυρίως των αγοριών, αλλά τα τελευταία χρόνια και των κοριτσιών) και μάλιστα σε βαθμό σημαντικότερο από ό,τι σε άλλες χώρες. ⁶⁴ Η ίδια η χρησιμοποίηση της λέξης «αποκατάσταση», τόσο για το γάμο όσο και για το εξασφαλιστικό επάγγελμα, είναι ενδεικτική μιας αναπομπής σε ένα φανταστικό κοινωνικό «αλλού», που κρυσταλλώνεται σ' ένα σύνδρομο γενικευμένης εκπαιδευτικής ζήτησης —κυρίως σε ό,τι αφορά την πρόσβαση στα Πανεπιστήμια, που προοιωνίζεται τη δημόσια απασχόληση— και συνοψίζει τις *ατομοκεντρικές* οικογενειακές ανελικτικές βλέψεις ενός κατακερματισμένου και εξατομικευμένου κοινωνικού σώματος, που αδιαφορεί για την Παιδεία και ζητάει Εκπαίδευση, ⁶⁵ δηλαδή ανέλιξη, και κυρίως «εξασφάλιση». Η «αποκαταστατική» προσδοκία εκφράζεται έτσι ως μια ελπίδα μόνης απαλλαγής από το άγχος της αβεβαιότητας. Και ακριβώς όπως και ο παραδοσιακός γάμος, έτσι και η δημόσια απασχόληση είναι ισόβια και συμβολικά επιβεβαιωτικός κοινωνικός αυτοσκοπός.

Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να ερμηνευθούν δύο φαινόμενα που χαρα-

62. Κ. Κασμάτη, *Τάσεις κινητικότητας εργασίας στην ελληνική βιομηχανία*, Αθήνα, ΕΚΕ, 1980, σ. 86.

63. Για τις ιστορικές καταβολές του φαινομένου αυτού, που χαρακτηρίζει τη νεοελληνική κοινωνία ήδη από τον 19ο αιώνα, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977, *passim*.

64. Πρβλ. Καλ. Μουστάκα, Κ. Κασμάτη, «Φιλοδοξίες και επιθυμίες γονέων για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους» στο *Η προβληματική της εμπειρικής έρευνας: δύο εφαρμογές με επίκεντρο το παιδί*, Αθήνα, 1984, έκδοση Αετοπούλειου Πολιτιστικού Κέντρου Δήμου Χαλανδρίου, σ. 48-49.

65. Την κοινωνικοϊδεολογική αυτή ιδιαιτερότητα της νεοελληνικής κοινωνίας επισημαίνει ήδη και ο Bert F. Hoselitz, «Investment in education and its political impact» στο James Coleman (ed.), *Education and Political Development*, Πρίνστον 1965, σ. 559.

κτηρίζουν την ελληνική κοινωνία και που την αντιδιαστέλλουν προς όλες τις άλλες χώρες. Από τη μια μεριά η *πρωτοφανής* σε διεθνή κλίμακα αποδοχή από την οικογένεια οποιαδήποτε στερήσεων για τη θεωρούμενη ως αναγκαία διάθεση πόρων για τις σπουδές των παιδιών τους —με άλλα λόγια η *γενικευμένη πρακτική οικογενειακής εκπαιδευτικής επένδυσης*— είναι φαινόμενο που έχει επισημανθεί από όλους τους ερευνητές.⁶⁶ Έτσι, χωρίς αμφιβολία, εξηγείται ο τεράστιος αριθμός των Ελλήνων που σπουδάζουν στο εξωτερικό, που είναι, ανάλογα με τον πληθυσμό, ο μεγαλύτερος στη Ευρώπη, μαζί με την Κύπρο, που όμως δεν έχει Πανεπιστήμιο.⁶⁷ Χαρακτηριστικά, τα τελευταία χρόνια σε κάθε δύο φοιτητές που φοιτούν στην Ελλάδα αντιστοιχεί άλλος ένας που φοιτά στο εξωτερικό. Το 1982 στους 42.000 περίπου Έλληνες φοιτητές αντιστοιχούσαν κατά κεφαλήν 200.000 δρχ. επίσημο συνάλλαγμα, και στο σύνολό του το φοιτητικό συνάλλαγμα είναι της ίδιας τάξεως μεγέθους με τις τρέχουσες δημόσιες δαπάνες για την ανώτατη εκπαίδευση.⁶⁸

Η τεράστια κοινωνική σημασία της εκπαίδευσης φαίνεται επίσης καθαρά από το γεγονός της καθολικής δημοσιότητας των *πανελληνίων εξετάσεων*, που ουσιαστικά μονοπωλούν την προσοχή του λαού τόσο κατά τη διάρκεια των εξετάσεων όσο και κατά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων. Το μοναδικό ίσως φαινόμενο της ανακοίνωσης των δεκάδων χιλιάδων ονομάτων επιτυχόντων από όλους τους ραδιοφωνικούς σταθμούς δεν έχει κατά βάση πληροφοριακό χαρακτήρα. Ακριβώς όπως και η πολιτική, που δημοσιοποιείται και «δραματοποιείται» με τις εκλογές, τα αποτελέσματα των οποίων ανακοι-

66. Πρβλ. π.χ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Προς μιαν ελληνικήν...», *ό.π.*

67. Για λεπτομερή συγκριτικά στοιχεία για την περίοδο μέχρι το 1970 βλ. π.χ. UNESCO, «L' enseignement superieur en Europe: problemes et perspectives. Etude statistique», Παρίσι, UNESCO, 1973 (ed. 83 Mineurop II REF 1). Για νεότερα στοιχεία βλ. επίσης Στέφανος Πεσμαζόγλου, «Φοιτητική μετανάστευση: μιά σύνθεση στατιστικών στοιχείων», *Σύγχρονα Θέματα*, 12 (Σεπτέμ. 1983), σ. 32 κ.ε.

68. Στέφανος Πεσμαζόγλου, «Φοιτητική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 33. Ας σημειώσω με την ευκαιρία αυτή ότι ορθότατα ο Σ.Π. επισημαίνει λαθεμένη αναφορά σε μελέτη μου με τίτλο «Η Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής», *ό.π.*, όπου γράφω ότι το φοιτητικό συνάλλαγμα ξεπερνάει το σύνολο των δημοσίων δαπανών για την παιδεία κατά δύομισι φορές (υπολογισμός των Α. Maddison, Α. Stavrianopoulos, Β. Higgins, *Assistance technique et developpement de la Grèce*, Παρίσι, OCDE, 1966, σ. 53). Στην πραγματικότητα, το μέτρο σύγκρισης ήταν οι δημόσιες δαπάνες για την *ανώτατη* εκπαίδευση. Η τάξη μεγέθους του φοιτητικού συναλλάγματος (που είναι σίγουρα πολύ υποεκτιμημένη αφού περιλαμβάνει μόνο τις «επίσημες» εκροές), οι οποίες σύμφωνα με τα στοιχεία του Σ. Πεσμαζόγλου ήταν της τάξεως των 3,5 δισεκατ. δρχ. το 1979, αντιπροσωπεύει πάνω από 1/4 της *συνολικής* ιδιωτικής κατανάλωσης για παιδεία και εκπαίδευση που τον ίδιο χρόνο υπολογίστηκε σε 13,3 δισ. («Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδος 1970-1979», Υπουργ. Συντονισμού, Αθήνα, 1981, αριθμ. 26 (πολυγρ.), σ. 68). Περισσότερο από σιδηρόπλοιο άλλο, η σύγκριση αυτή θα πρέπει να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι οι εθνικοί λογαριασμοί *υποτιμούν σοβαρότατα* την ιδιωτική κατανάλωση για εκπαίδευση, και συνακόλουθα την ιδιωτική κατανάλωση (και το εθνικό προϊόν) στο σύνολό της.

νώνονται χωριστά για κάθε εκλογικό τμήμα, ακόμα και από τη στιγμή που το συνολικό αποτέλεσμα είναι γνωστό, έτσι και η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση ανακηρύσσεται επίσης σε πάνδημη σημασία θεατρική παράσταση αναγνωρισμένη και ενορχηστρωμένη από την κρατική εξουσία. Συμβολική αποθέωση της συλλογικής φαντασίωσης ενός *τυπικά ανελικτικού μικροαστικού αρχετύπου* που βαυκαλίζεται αξιώνοντας τη δημοσιοποίηση του εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης, της ισότητας των ευκαιριών και της *ατομικά* επικυρωμένης συμμετοχής γονέων και γόνων στο αξιοκρατικό κοινωνικό γίγνεσθαι, η θεατρική επικύρωση της εκπαιδευτικής ανέλιξης ως *αξίας-σήματος* συμπεκνώνει ένα πραγματικό *εκπαιδευτικό φετιχισμό*.⁶⁹ Εδώ η Αθήνα κρατάει αναμφισβήτητα τα σκήπτρα, πράγμα που συνάγεται τόσο από τη δυσανάλογα μεγάλη αναλογία των μαθητών Λυκείου και των ιδιωτικών σχολείων,⁷⁰ όσο και από την εντονότερη «συμμετοχή» της στον φοιτητικό πληθυσμό, στο πλαίσιο του οποίου, χαρακτηριστικά, η πρόσβαση των «κατώτερης» προέλευσης φοιτητών είναι σε σχετικούς όρους ακόμα ευνοϊκότερη από ό,τι στη γενικά «υπερεκπαιδευμένη» υπόλοιπη Ελλάδα, και σε πολύ υψηλότερα επίπεδα από ό,τι στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.⁷¹

69. Βλ. N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd' hui*, Παρίσι, Seuil 1975, σ. 312.

70. Η σύγκριση με τη Θεσσαλονίκη είναι, στο σημείο αυτό, ενδιαφέρουσα. Με 31% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, η πρωτεύουσα συγκέντρωνε το 1981, 28,8% των μαθητών του Δημοτικού, 31,3% του Γυμνασίου, 38,1% του Λυκείου και 59% των ιδιωτικών. Στο νομό Θεσσαλονίκης –στών οποίοι το Π.Σ. Θεσσαλονίκης καλύπτει το 81% του πληθυσμού– με 8,9% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, οι μαθητές Δημοτικού είναι 8,7%, του Γυμνασίου 9,8%, του Λυκείου 10,4% και των ιδιωτικών σχολείων 8%. (ΕΣΥΕ: Στατιστική επετηρίδα 1983). Η προφανώς πολύ μικρότερη συγκέντρωση των μαθητών Λυκείου στη Θεσσαλονίκη παρά στην Αθήνα, τεκμηριώνει ακριβώς μια εντονότερη διαφαινόμενη βούληση των Αθηναίων γονέων να ωθήσουν τα παιδιά τους προς τις ανώτατες σπουδές, ήδη πριν να έχει συντελεστεί οποιαδήποτε «βίαιη» επιλογή. Αν υπολογίσουμε ότι κάθε ετήσια ηλικιακή «φουρνιά» στην Αθήνα είναι της τάξης των 42.000-43.000, οι 80.000 μαθητές των Λυκείων καλύπτουν το 1981 κατά μέσον όρο περίπου το 61-62% της κάθε φουρνιάς, και μάλιστα με ελαφρά υπεροχή του ποσοστού των γυναικών. Στο μέτρο που η επιλογή του γενικού Λυκείου ισοδυναμεί συμβολικά με μια δεδηλωμένη πρόθεση μη χειρωνακτικής κοινωνικής ενσωμάτωσης των παιδιών, η σαφής, στο σημείο αυτό, διαφοροποίηση με τη Θεσσαλονίκη είναι αποκαλυπτική μιας εντονότερης «μικροαστικής» και ανελικτικής στάσης. Κατά μείζονα λόγο το ίδιο συμπέρασμα βγαίνει από την υπερσυγκέντρωση των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων.

71. Το συμπέρασμα αυτό βγαίνει από την εξαιρετικά μικρή διαφορά στις «ευκαιρίες» πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση ανάμεσα στους γόνους των «ανώτερων» και των «κατώτερων» στρωμάτων. Ήδη στην περίοδο γύρω στο 1963, η «δημοκρατικότητα» της πρόσβασης στα ΑΕΙ εμφανίζεται εντονότερη σε σύγκριση με όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η διαφοροποίηση των ευκαιριών πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση μειώνεται συνεχώς. Για να περιοριστούμε στον μη αγροτικό πληθυσμό, ενώ μεταξύ των ετών 1957 και 1963 οι γόνοι των ελεύτερων επαγγελματιών είχαν 5-6 φορές περισσότερες πιθανότητες να μπουν στα Πανεπιστήμια από τα παιδιά των εργατών, μετά το 1970 η διαφοροποίηση αυτή μόλις φτάνει τις 2,5 φορές, με σαφέστατη και συνεχή κατιούσα τάση. (Βλ. λεπτομερείς υπολογισμούς στο *Georgia K. Polydoridou*: «Equality of opportunity in the

Από την άλλη μεριά, η καθυστέρηση ενεργοποίησης των νέων, που επισημάνθηκε ήδη, θα πρέπει ως ένα βαθμό τουλάχιστον να συναρτάται προς παραπλήσιες στρατηγικές ανελκτικής αναπαραγωγής. Το γεγονός ότι πάνω από τους μισούς νέους (τόσο άνδρες όσο και γυναίκες) ανάμεσα στα 20 και στα 24 δεν εμφανίζονται ως ενεργοί, και ότι απ' αυτούς πολύ περισσότεροι από τους μισούς δεν είναι σπουδαστές,⁷² δείχνει ότι η οικογένεια αναλαμβάνει τη διατροφή των νέων μέχρι πολύ αργά. Είναι έτσι λογικό να σκεφτούμε ότι, σ' ένα βαθμό τουλάχιστον, η γενικευμένη *συναίνεση της οικογένειας* στην καθυστέρηση της εργασιακής ενσωμάτωσης πρέπει να συνδέεται με την οικογενειακά προγραμματιζόμενη προσδοκία εξεύρεσης «καλύτερης» και πάντως μη χειρωνακτικής εργασίας, διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας η αποδοχή μιας οποιασδήποτε «κατώτερης» προσωρινής δουλειάς μπορεί να θεωρείται ως δυνάμει καθηλωτική ή και *συμβολικά επιζήμια*: η δεδηλωμένη α-εργία φαίνεται πολύ πιο αποδεκτή από τήν υποτιμητική εργασία. Πρόκειται για τυπικά

ΠΙΝΑΚΑΣ 9B

Διαφορά εκπαιδευτικών ευκαιριών ανάμεσα στις περισσότερες και στις λιγότερο «προνομιούχες» κοινωνικές κατηγορίες 1963

Ελλάδα	1:7.7	Ιταλία	1:27
Ελλάδα	1:8.5*	Γαλλία	1:33
Αθήνα	1:4.8*	Γερμανία	1:36
Νορβηγία	1:7.5	Αυστρία	1:50
Βέλγιο	1:9.1	Ολλανδία	1:57
Γιουγκοσλαβία	1:9.6	Ισπανία	1:57
Σουηδία	1:14	Λουξεμβούργο	1:59
Ελβετία	1:24	Πορτογαλία	1:171

Πηγή: ΟΟΣΑ: *Projet Regional Mediterranee*, Παρίσι, σ. 72.

* Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Προς μιαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της Παιδείας», ΕΚΚΕ, II, σ. 94. (ΟΟΣΑ: «*Developpement de l' enseignement superieur de 1950-1967: Rapport analytique*», Παρίσι 1971, σ. 47. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής», *Δευκαλίων*, 13, (1975), σ. 21 κ.ε.

Greek higher education system: The impact of reform policies», *Comparative Education Review* (Febr. 1978), σ. 84). Είναι σαφές ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι, από την άποψη αυτή, απίστευτα «δημοκρατικό». Χαρακτηριστικά, μάλιστα, οι κοινωνικές επιστήμες, οι παιδαγωγικές ακαδημίες και οι φιλολογικές σχολές, που κατ' αρχήν «προετοιμάζουν» δημοσίους υπαλλήλους, παρουσιάζουν μικρότερες διαφορές στις ευκαιρίες πρόσβασης από τις σχολές που «προετοιμάζουν» ελευθέρια επαγγέλματα, το Πολυτεχνείο, Ιατρική, Καλές Τέχνες (δ.π., σ. 90-91). Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Κοινωνικές προεκτάσεις της δημόσιας εργοδοσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 50 (1983), σ. 47 κ.ε.

72. Η ηλικιακή αυτή κατηγορία περιλαμβάνει 115.093 μη ενεργούς, 77.600 εργαζόμενους και 31.975 που ζητούν εργασία (Πανταζίδης, Κασιμάτη, σ. 47-48), ενώ το 1981, οι εγγεγραμμένοι σπουδαστές *κάθε ηλικίας*, σε όλες τις ανώτερες και ανώτατες σχολές της περιοχής της πρωτεύουσας, ήταν 50.745.

«μικροαστική» φαντασίωση η οποία όχι μόνο αναζητεί αλλά και μεθοδεύει τα προς τα έξω σήματα ενός κοινωνικού «κύρους», που συμπυκνώνεται στην κατ' εξοχήν μελλοντική και προγραμματική οικογενειακή προέκταση, δηλαδή στα παιδιά. Ίσως μάλιστα το γεγονός ότι τα ποσοστά «αεργίας» στις νεότερες ηλικιακές κατηγορίες είναι περίπου τα ίδια για γυναίκες και άνδρες, θα πρέπει να ερμηνευθεί με την έννοια ότι το ιδεολογικό αυτό σύνδρομο ισχύει ακόμα περισσότερο σε σχέση με τους γιους παρά με τις κόρες, αφού η γυναίκα απασχόληση είναι γενικά και στο σύνολό της μικρότερη, και συνεπώς η ηλικιακή κατηγορία των νέων γυναικών-αέργων περιλαμβάνει και όλες εκείνες τις γυναίκες - «οικοκυρές» που δεν πρόκειται ποτέ να ενεργοποιηθούν επίσημα.

Οι παρατηρήσεις του Β. Καραποστόλη, που διαπιστώνει γενικά μια μείωση των εισοδηματικών διαφορών και των διαφοροποιήσεων καταναλωτικών προτύπων ανάμεσα στους χειρώνακτες και στους μη χειρώνακτες, όπως και οι αναλύσεις του σε σχέση με το «πλεόνασμα των βλέψεων» στο πλαίσιο μια ολοένα συρρικνούμενης αγοράς εργασίας είναι καθ' όλα πειστικές⁷³ και εξηγούν την ταχύτερη αύξηση της εκπαιδευτικής κινητικότητας σε σχέση με τη *stricto sensu* κοινωνική κινητικότητα.⁷⁴ Ωστόσο, το φαινόμενο είναι πιο περίπλοκο. Διότι πρέπει να θέσουμε το ερώτημα των μηχανισμών που επιτρέπουν τη συνέχιση της ταχύρρυθμης μεταβολής στην κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού, *παρ' όλη* τη διαφαινόμενη συρρίκνωση των εργασιακών ευκαιριών. Μια πρώτη εξήγηση είναι βέβαια ότι οι μεταβολές στη δομή της κοινωνικοεπαγγελματικής πραγματικότητας δεν είναι δυνατόν να επηρεάσουν τις συλλογικές συμπεριφορές, παρά μόνο μέσα από διαδικασίες μιας αργόσυρτης και βαθμιαίας συνειδητοποίησης των αδιεξόδων, πολύ περισσότερο όταν πρυτανεύει μια ατομοκεντρική και οικογε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Λόγος ανέργων/απασχολουμένων κατά ηλικία και εκπαιδευτικό επίπεδο το 1983

Ηλικία	Απόφοιτοι Ανωτάτης	Απόφοιτοι Μέσης	Απόφοιτοι Δημοτικής
15-24	1:2,2	1:1,8	1:2,8
25-29	1:3,7	1:6,6	1:4,8
30-34	1:10	1:9,3	1:6,9
35-44	1:24,9	1:14,6	1:14

Πηγή: Πανταζίδης, Κασιμάτη, σ. 50-51.

73. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά*, και ιδιαίτερα σ. 243 κ.ε.

74. *Ό.π.*, σ. 248-249.

νιακοκεντρική ιδεολογία, που ελπίζει ότι η δυσπραγία θα ξεπεραστεί. Και πράγματι, όπως φαίνεται, οι ελπίδες γρήγορης αποκατάστασης θα δικαιωθούν.

Το «μήνυμα» —σωστό ή εσφαλμένο— που πρέπει να εισπράττεται από την κοινή γνώμη είναι ότι οι επιστήμονες «αργούν» περισσότερο να βρουν δουλειά, αλλά στο τέλος βρίσκουν σε ποσοστά μεγαλύτερα από τους άλλους. Και ότι, ίσως, κατά συνέπεια η χρηματοδότηση της καθυστέρησης των παιδιών στο να βρουν δουλειά είναι απόφαση ορθολογική στο πλαίσιο της συλλογικής επιθυμίας για συμβολική ανέλιξη.

Πέρα όμως από τις εκπαιδευτικές στρατηγικές που αποκαλύπτουν την έντονη κινητική ιδεολογία των Ελλήνων και ειδικότερα των Αθηναίων, μια σειρά από άλλες κοινωνικές πρακτικές —που και αυτές συμπυκνώνονται στους κόλπους της οικογένειας— θα πρέπει να ιδωθούν μέσα από το ίδιο οπτικό πρίσμα. Ανεξάρτητα από οποιαδήποτε άλλη παράμετρο, το κύκλωμα *μετανάστευση-παλιννόστηση* υπακούει σε σαφέστατες «ανελκτικές» προοπτικές. Όλες οι έρευνες, στο σημείο αυτό, συμφωνούν ότι η ρητή πρόθεση των περισσότερων μεταναστών είναι η εξοικονόμηση πόρων για να μεθοδευθεί μια καθαρά «μικροαστική» παλιννόστηση που εκφράζεται βασικά με την επαγγελματική ανεξαρτητοποίηση και που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι μετανάστες σπανιότατα πουλάνε τη γη τους ή την ιδιοκτησία τους. Άσχετα με το ποσοστό, στο οποίο οι ελπίδες αυτές αποδεικνύονται τελικά φρούδες και ανεξάρτητα από τις πασιδίηλες δυσκολίες κοινωνικοεπαγγελματικής επανένταξης των μεταναστών, δεν θα πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι η μαζική μετανάστευση των Ελλήνων —που, όπως έχει σημειωθεί, υπήρξε σε σχετικούς φυσικά όρους η «επιτυχέστερη» ανάμεσα στις εθνικές μεταναστευτικές κοινότητες—⁷⁵ θα πρέπει να ενέτεινε αντί να απάμβλυε τις βλέψεις για περαιτέρω κινητικότητα και αυτονομία, αφού φαίνεται ότι το 36% των παλιννοστούτων αυτοαπασχολείται, ενώ το 6% γίνονται εργοδότες, ποσοστά σαφώς ανώτερα από τον εθνικό μέσο όρο.⁷⁶

Το ίδιο μπορεί να πει κανείς σε σχέση με την παροιμιώδη τάση για απόκτηση ιδιωτικής οικογενειακής στέγης. Μολονότι θα ήταν φυσικά σφάλμα να ερμηνεύουμε την εμμονή στην ιδιοκατοίκηση ως μικροαστική ανελκτική βλέψη, είναι γεγονός ότι η εξασφάλιση ιδιωτικής στέγης και γενικότερα η επένδυση σε ακίνητα αποτελεί γενικό μέλημα όλων των κοινωνικών κατηγοριών. Η βαθμιαία υποχώρηση του ποσοστού των ιδιοκατοικήσεων στην πρω-

75. Πρβλ. Β. Kaeser, «Migration de main d'oeuvre et marches du travail», Παρίσι, OCDE, 1971, σ. 159.

76. Νικήτας Πατινώτης, «Παλιννόστηση και κοινωνικοοικονομική επανένταξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56 (1985), σ. 95.

τεύουσα είναι βέβαια γεγονός,⁷⁷ που συνδέεται τόσο με τη γενική προώθηση της συγκέντρωσης του κεφαλαίου όσο και την ειδικότερη άνθηση των οικοδομικών επιχειρήσεων με το θεσμό της αντιπαροχής. Σημαντικό είναι όμως να τονιστεί ότι η εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα των κατοίκων κυρίως κοινωνικών κατηγοριών συνοδεύθηκε από μια γενικευμένη στρατηγική απόκτησης ιδιωτικής στέγης. Η οικοδόμηση των «αυθαίρετων», όπου υπολογίστηκε ότι στεγάστηκαν ανάμεσα στα 1945 και στα 1972 πάνω από 550.000 πρόσωπα, που αντιστοιχούν στο 40% της αύξησης του πληθυσμού,⁷⁸ στις περιοχές μάλιστα όπου και το ποσοστό ενοικιαζόμενων κατοικιών είναι και το ελάχιστο,⁷⁹ γίνεται μετά από κανονική αγορά των οικοπέδων.⁸⁰

Ο φετιχισμός της ιδιόκτητης κατοικίας που αναμφισβήτητα ενδυναμώνει την εξασφαλιστική στρατηγική των οικογενειών εκφράζεται και με το γεγονός όχι μόνο της εμμονής αλλά και της ενίσχυσης παραδοσιακών θεσμών, όπως η προίκα. Τα ποσοστά προικοσυμφώνων, που εξ ορισμού έχουν ως αντικείμενο ακίνητα, στους γάμους που τελούνται στην περιοχή της πρωτεύουσας ανεβαίνουν πράγματι συνεχώς.⁸¹ Η συμβολική σημασία της ιδιοκτησίας φαίνεται λοιπόν ότι παραμένει υπέρποτε εναρχής.⁸²

77. L. Leontidou Emmanuel, *ό.π.*, σ. 250 κ.ε., όπου και λεπτομέρειες.

78. L. Leontidou, *ό.π.*, τ. II, σ. 163.

79. L. Leontidou, *ό.π.*, τ. I, σ. 249.

80. Το σημείο αυτό διαφοροποιεί απόλυτα την Αθήνα από τις περισσότερες πόλεις του Τρίτου Κόσμου, στις οποίες οι εσωτερικοί άποικοι καταλαμβάνουν αυθαίρετα τοποθεσίες στις παρυφές των πόλεων όπου θα εγκατασταθούν (Γ. Θεοδοσόπουλος: «Η Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης» - Ανακοίνωση σε Διεθνές Συνέδριο στο LAON, Οκτ. 1985). Ίσως μάλιστα και η όλη διαδικασία της αναγνώρισης των αυθαίρετων να εξηγείται καλύτερα αν λάβουμε υπόψη τη διάχυτη γενική συναίνεση ως προς τα αναμφισβήτητα δικαιώματα ιδιοκτησίας που προβάλλονται από τους δικαιούχους. Με την έννοια αυτή, η προϋπόθεση της αγοράς των ακινήτων μετασημασιολογεί την παράνομη οικοδόμηση σε απλή διοικητική παράβαση, που αργά ή γρήγορα δεν μπορεί παρά να γίνει δεκτή. Στο φανταστικό επίπεδο, οι κάτοχοι αυθαίρετων είναι «ιδιοκτήτες», και σαν τέτοιοι προσδοκούν και την εξασφάλιση της ιδιοκτησίας τους έναντι πάντων, ακόμα και του Κράτους.

81. Χάρη Συμεωνίδου-Αλατοπούλου, «Η εξέλιξη του θεσμού της προίκας στην Ελλάδα 1956-1974», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37 (1979), σ. 324. Βλ. επίσης Ανδρέας Γαζής: «Παρατηρήσεις στο προηγούμενο άρθρο», *ό.π.*, σ. 338-339. Για την ερμηνεία του φαινομένου βλ. και Roberta Shapiro, *Systeme matrimonial et changement social: la dot en Grèce, These pour le doctorat de sociologie*, Université de Paris X, 1984 (Roneo), τ. II, σ. 1-44.

82. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η συστηματική διατήρηση τόσο της παραγωγικής καιλιεργούμενης γης όσο και των οικογενειακών σπιτιών στους τόπους προέλευσης των εσωτερικών μεταναστών, όπως και ο μεγάλος αριθμός «νέων» δευτερευουσών κατοικιών. Πρόσφατη δειγματοληπτική έρευνα στα αθηναϊκά νοικοκυριά έδειξε ότι 20% περίπου έχουν δευτερεύουσα κατοικία, 15% διατηρούν την ιδιοκτησία οικογενειακής κατοικίας στον τόπο καταγωγής, ενώ 50% χρησιμοποιούν την κατοικία των γονέων που, κατά τεκμήριο, κάποτε θα κληρονομήσουν. (Λουκία Μουσούρου, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα, Εστία, 1985, Πίνακες 33 και 38).

Τα παραπάνω εντελώς ενδεικτικά στοιχεία δεν είναι βέβαια δυνατόν να στοιχειοθετήσουν οποιαδήποτε ολοκληρωμένη άποψη για την ειδική λειτουργία της οικογένειας ως μηχανισμού συστηματικής προώθησης της κοινωνικής ανέλιξης των μελών της. Πολύ περισσότερο που τα ελάχιστα στοιχεία που διατίθενται είναι στην πλειοψηφία τους συνολικά, καθιστώντας έτσι αδύνατη τη διαφοροποίηση των στάσεων ανάλογα με την ταξική και κοινωνικοεπαγγελματική κατάσταση των οικογενειών. Ωστόσο, οι συλλογισμοί που προηγήθηκαν, μου φαίνονται επαρκείς για να τεκμηριώσουν την ιδιαιτερότητα της νεοελληνικής και ιδιαίτερα της νεοαθηναϊκής κινητικότητας στο σύνολό της, και για να νομιμοποιήσουν την υπόθεση ότι το τρέχον σύστημα βλέψεων, προσδοκιών και συμπεριφορών θα πρέπει όχι μόνο να επηρεάζεται απ' αυτήν αλλά και να την επηρεάζει αποφασιστικά. Έτσι τα δύο βασικά ιδεολογικά σύνδρομα τα οποία συγκροτούν, μέσα στην ίδια τους την αντιφατικότητα, την παραδοσιακή μικροαστική ιδιαιτερότητα φαίνονται ιδιαίτερα τονισμένα. Από τη μια μεριά η προώθηση της ατομικής ανέλιξης και από την άλλη η ατομική και οικογενειακή εξασφάλιση συγκροτούν τους δύο πόλους των οικογενειακών στρατηγικών. Η πρώτη εκφράζεται μέσα από την προνομιακή οικογενειακή επένδυση σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο και στην «αντίσταση» στη μισθωτοποίηση σε χειρωνακτικές εργασιακές θέσεις που εμφανίζεται ως καθηλωτική τόσο πραγματικά όσο και συμβολικά. Η δεύτερη συμπυκνώνεται από τη μια μεριά στην ιδιαίτερα έντονη σημασία που αποδίδεται στην ιδιόκτητη κατοικία, όπως και στη συντήρηση των οικογενειακών, συμβολικών και παραγωγικών δεσμών με την ύπαιθρο και τον τόπο καταγωγής⁸³ και από την άλλη στην ιδιαίτερα έντονη ζήτηση για την άκοπη και εξασφαλιστική απασχόληση στον δημόσιο τομέα. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι οι μηχανισμοί αυτοί προσφέρουν, ενεργεία ή δύναμη, σε ένα μεγάλο ποσοστό οικογενειών πραγματικές δυνατότητες προώθησης και υλοποίησης ενός διάχυτου *αυτασφαλιστικού μελήματος*, που δεν υποκαθιστά μόνο τις ελλείψεις και καθυστερήσεις του νεοελληνικού κοινωνικού κράτους, αλλά επιπλέον πιθανότατα λειτουργεί προς την κατεύθυνση της υπόσκαψης των σαθρών θεμελίων του μέσα από την κυριαρχία των ατομοκεντρικών προσδοκιών και μεθοδεύσεων.⁸⁴

83. Στο σημείο αυτό βέβαια ο κοινωνικός και οικονομικός ρόλος της οικογένειας πρέπει να διερευνηθεί αναλυτικότερα.

84. Την υπόθεση αυτή στηρίζουν και οι διαφαίνόμενες πρακτικές ασφάλισης στον ελληνικό χώρο. Από τη μια μεριά οι μεταβιβαστικές πληρωμές κοινωνικής ασφάλισης αντιπροσωπεύουν στην Ελλάδα το μικρότερο ποσοστό του Α.Ε.Π. ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία για την περίοδο 1960-82. (Βλ. λεπτομερή στοιχεία στο ΟΟΣΑ: «Historical statistics», Παρίσι, ΟΟΣΑ, 1984, Πίνακας 6.3, σ. 63). Από την άλλη μεριά το ποσοστό ιδιωτικών ασφαλιστρών στο Α.Ε.Π. είναι επίσης το χαμηλότερο της Ευρώπης, γύρω στο 1%. Στο σημείο αυτό η Ελλάδα κατείχε το 1982 την 42η «θέση» ανάμεσα σε 49 χώρες για τις

Δεν μπορούμε να προχωρήσουμε περισσότερο προς την κατεύθυνση αυτή. Αναρωτιέμαι όμως κατά πόσον τα φαινόμενα που παρατηρούμε προοιωνίζονται μια νέα τάση ενίσχυσης της κοινωνικής λειτουργίας του οι-

σποίες υπάρχουν στοιχεία. (Δ. Στεργίου, άρθρο στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* της 25/10/1984, σ. 6). Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ η ανάπτυξη της ιδιωτικής ασφάλισης εμφανίζεται έντονη στις χώρες εκείνες όπου η δημόσια ασφάλιση είναι περιορισμένη, στην Ελλάδα και τα δύο μέγεθ φαίνονται εξαιρετικά χαμηλά. Παρόλο λοιπόν που οι δύο αυτές κατηγορίες δεν είναι καθεαυτές συγκρίσιμες, το γεγονός ότι παίζουν, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, συμπληρωματικούς κοινωνικούς ρόλους, καθιστά τη σύζευξή τους ενδεικτική των τρεχουσών ασφαλιστικών πρακτικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10Α

Ποσοστά μεταβατικών πληρωμών, κοινωνικών ασφαλίσεων και ιδιωτικών ασφαλίσεων στο Α.Ε.Π. (1982)

	I Μεταβατικών πληρωμών κοιν. ασφάλισης	II Ιδιωτικών ασφαλίσεων	I + II
Ολλανδία	28,3	5,4	33,7
Γαλλία	25,8	3,9	29,7
Βέλγιο	22,8	4,0	26,8
Γερμανία	17,6	5,8	23,4
Σουηδία	18,6	4,2	22,8
Ιρλανδία	14,3	6,9	21,2
Ιταλία	18,1	2,2	20,3
Μ. Βρετανία	13,9	6,3	20,2
ΗΠΑ	12,1	7,2	19,3
Ελβετία	13,0	6,1	19,1
Ισπανία	16,2	1,8	18,0
Ιαπωνία	11,3	5,8	17,1
Φιλανδία	10,1	5,0	15,1
Πορτογαλία	11,7	3,0	14,7
Ελλάδα	11,6	1,0	12,6
Πηγές: ό.π.			

Μπορεί κανείς λοιπόν να υποθέσει εύλογα ότι επιβιώνουν στον ελληνικό χώρο γενικευμένες κοινωνικές πρακτικές αυτασφάλισης. Το γεγονός ότι παρ' όλη την υπανάπτυξη των κοινωνικών ασφαλίσεων η ιδιωτική ασφάλιση παραμένει άκρως «υποτονική» σε σχέση με άλλες χώρες με πολύ χαμηλότερο εισόδημα, δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι το κοινωνικό μέλημα της εξασφάλισης εξυπηρετείται με μορφές εντελώς ξένες προς την τυποποιημένη καπιταλιστική εκλογίκευση. Είναι πολύ λογικό να σκεφτούμε ότι η κοινωνική δυνατότητα της γενικευμένης αυτασφάλισης θεμελιώνεται συνειδητά ή ασυνειδητα επάνω στη διάχυση ενός ευέλικτου οικογενειακού συστήματος αυτασφαλιστικών πρακτικών. (Για το γενικότερο πρόβλημα των αυτασφαλιστικών πρακτικών, που είναι αναγκαίες για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης στο πλαίσιο «υπανάπτυκτων» κοινωνικών σχηματισμών, και για την έννοια των «οικογενειακών αποθεμάτων» βλ. π.χ. Gilberto Mathias/Pierre Salama, *L' Etat surdeveloppé: des méthodes au Tiers Monde*, Παρίσι, Maspero, 1983, σ. 56 κ.ε.

κογενειακού πυρήνα. Η επικράτηση του Κ.Τ.Π. και η γενική προλεταριοποίηση είχε αποτέλεσμα τη γενική συρρίκνωση του παραγωγικού και εργατικού ρόλου της οικογένειας.⁸⁵ Η προλεταριακή οικογένεια, όπως την περιγράψαμε, είναι μια μονάδα κατανάλωσης, αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και στοιχειώδους κοινωνικοποίησης των παιδιών. Οι νέες συνθήκες εργασιακής κοινωνικοποίησης που διαφαίνονται από το κράτος του ύστερου καπιταλισμού, τόσο στις χώρες του κέντρου, όσο και κυρίως στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας και ειδικότερα στην Ελλάδα, οδηγούν την οικογένεια στην επανάκτηση πολλών από τις χαμένες της λειτουργίες. Μπορεί ίσως μάλιστα κανείς να θέσει το ερώτημα, μαζί με τον *Karl Polanyi*⁸⁶ μήπως, από ορισμένες τουλάχιστον πλευρές, οι νέες μορφές του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και της εκμετάλλευσης θυμίζουν τα προκαπιταλιστικά στάδια κοινωνικής οργάνωσης.⁸⁷ Ίσως η ανάδυση της νέας ελέικτης και πολυσθενούς οικογένειας να πρέπει να ενταχθεί ακριβώς σ' αυτό το πλαίσιο.

ΣΤ. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ, ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΥΣΘΕΝΕΙΑ

Όπως είπαμε και παραπάνω, μια σειρά από πρακτικές που αφορούν στην πραγματική ή εικαζόμενη δυναμική εξέλιξη των ατόμων-κοινωνικών φορέων προγραμματίζονται, νοηματοδοτούνται και μεθοδεύονται στους κόλπους του οικογενειακού πυρήνα. Ανάμεσα στις πρακτικές αυτές προφανώς θεμελιακή είναι η σημασία του συνόλου των κοινωνικών πρακτικών που μεθοδεύουν μία απόκτηση *εισοδήματος*, που εντάσσονται στο πλαίσιο *μακροπρόθεσμων* στρατηγικών μεθοδεύσεων. Πράγματι, οι εισοδηματικές στρατηγικές εμφανίζονται με τη μορφή ενός ολοκληρωμένου συμπλέγματος μέσωσ και σκοπών που προεκτείνονται έστω αχνά προς το απώτερο μέλλον. Στο πλαίσιο αυτό, τα μελήματα της «εξασφάλισης» και της έλλογης «διακινδύνευσης» οροθετούν

85. Η πρωταρχική σημασία της οικογένειας ως ολοκληρωμένης παραγωγικής και οργανωτικής ενότητας στην ύπαιθρο αλλά και, γενικότερα, στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής είναι προφανής. Μετά τον Chayanov (*The Theory of Peasant Economy*, Homewood, Ill. 1966) το ζήτημα αυτό αποτέλεσε αντικείμενο σημαντικότητας θεωρητικής επεξεργασίας (βλ. π.χ. Marschall Sahlins, *Stone age economics*, Λονδίνο, Tavistock, 1974). Βλ. επίσης Δ. Ψυχγιός: «Οικιακός τρόπος παραγωγής, στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, Α.Τ.Ε., 2 (1982), σ. 2 κ.ε.

86. Karl Polanyi, *The Great Transformation, The Political and Economic Origins of our Time*, Βοστώνη, Beacon, 1957.

87. Πρβλ. Maurice Dobb, *Theories of Value and Distribution since Adam Smith. Ideology and Economic Theory*, Καίμπριτζ 1973, σ. 270.

μέσα στην ίδια τους την αντιφατικότητα, τις συγκεκριμένες εισοδηματικές στρατηγικές, που συντίθενται σε ένα αδιαίρετο σύνολο και κατατείνουν στη μακροπρόθεσμη μεγιστοποίηση του εισοδήματος.⁸⁸

Υπό το κράτος των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, οι εισοδηματικές στρατηγικές του υποκειμένου (και της οικογένειας) μπορούν να διακριθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: πρώτον, τις στρατηγικές εκείνες που βασίζονται στην ανάλωση ενέργειας ή χρόνου, δηλαδή στην *εργασία*· και δεύτερον, στις στρατηγικές εκείνες που κατατείνουν στην εξασφάλιση οποιουδήποτε τύπου *προσόδων*, και που το χαρακτηριστικό τους είναι ακριβώς ότι η κίνηση ή η προσδοκία εισοδήματος εμφανίζεται ανεξάρτητη από την ανάλωση συγκεκριμένης εργασιακής ενέργειας και παίρνει τη μορφή κοινωνικά αναγνωρισμένου *προσοδικού δικαιώματος*.

Και παρόλο που η διαίρεση ανάμεσα στις δέσμες αυτές εισοδηματοφόρων μορφών δεν είναι —και δεν μπορεί να είναι— απόλυτη, είναι γεγονός ότι, υπό τις σημερινές συνθήκες, το συνολικό εισόδημα είναι *σύνθεση εργασιακών και προσοδικών μορφών*, που αρθρώνονται μεταξύ τους στο πλαίσιο μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής.

Οι *ενεργειοβόρες* μορφές κτήσης εισοδήματος είναι, φυσικά, και οι βασικές: στο μέτρο που, για τη μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων, οι προσοδικές μορφές είναι είτε ανύπαρκτες είτε ανεπαρκείς για την εξασφάλιση του αναγκαίου εισοδήματος,⁸⁹ η *κοινωνική εργασία* εξακολουθεί να αποτελεί τη θεμελιακή κοινωνική βάση των μηχανισμών ιδιοποίησης ανταλλακτικών μέσων και υλικών αγαθών ή υπηρεσιών και επομένως αποτελεί και το κύριο αντικείμενο πραγματικών μεθοδεύσεων και προσδοκιών.

Ωστόσο, η κοινωνική ανάλωση χρόνου, μόχθου και ενέργειας που εκ-

88. Πρβλ. R.E. Pahl, *Divisions of Labour*, Οξφόρδη, Blackwell, 1984, σ. 20 κ.ε., όπου και τίθεται το ζήτημα των παραμέτρων των εργασιακών στρατηγικών στην ιστορική τους διάσταση· βλ. επίσης του ίδιου, «Employment, Work and the Domestic Division of Labour» στο Kenneth Thompson (ed.), *Work, Employment and Unemployment: Perspectives on Work and Society*, Φιλαδέλφεια, Open University Press, 1984, σ. 179 κ.ε.

89. Δεν μπορούμε φυσικά να μπούμε στο πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο προσδιορίζονται κοινωνικά οι αντιλήψεις για το «αναγκαίο εισόδημα», για τις δομές και την κατανάλωση και για τις σχέσεις ανάλωσης εργασιακής ενέργειας και προσδοκώμενου εισοδήματος. Ας σημειωθεί μόνο ότι, ενώ υπό το κράτος του παραδοσιακού κλασικού καπιταλισμού το μέγιστο προσδοκώμενο εισόδημα ισοδυναμούσε για τον προλετάριο με το «ελάχιστο της συντήρησής» του, με αποτέλεσμα η οποιαδήποτε εισοδηματική στρατηγική να είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη, σήμερα το δυνατό εισόδημα εξαρτάται ως ένα βαθμό και από την ποσότητα ενέργειας που αποφοσιίζεται να διατεθεί για την κτήση του, με συνέπεια τη γενίκευση της *εργασιακής στρατηγικής* ως καθολικού, ή σχεδόν καθολικού, αντικειμένου προσωπικής επιλογής. Ο τρόπος με τον οποίο παράγονται κοινωνικά οι κυρίαρχες επιλογές ξεπερνάει προφανώς τους μηχανισμούς της απλής οικονομικής βίας και διαχέεται στο σύνολο των συνιστωσών που ορίζουν την καταναλωτική συμπεριφορά.

φράζεται ως (κοινωνική) εργασία, δεν συντίθεται από ομοειδείς πρακτικές. Η ίδια η κοινωνική σηματοδότηση των εργασιακών πρακτικών παρουσιάζει, στο σημείο αυτό, εξαιρετικό ενδιαφέρον, στο μέτρο που ένα μέρος μόνο από τις πρακτικές αυτές αυτοπροβάλλεται, αναγνωρίζεται και καταξιώνεται κοινωνικά ως «εργασία». Πρόκειται για τις «επίσημες» εισοδηματοφόρες επαγγελματικές δραστηριότητες, που συγκροτούν την εργασιακή ταυτότητα των κοινωνιών, κατακυρώνονται ως «απασχολήσεις» μέσα από ειδικευμένους επίσημους και κρατικά κατοχυρωμένους θεσμούς και εμφανίζονται ως καταστατικές και σημαίνουσες μήτρες της δημόσιας κοινωνικοοικονομικής οντότητας των κοινωνιών. Οι επίσημες αυτές μορφές, όμως, δεν εξαντλούν το ριπίδιο των ενεργειοβόρων, εισοδηματοφόρων πρακτικών. Υπάρχει ένα ολόκληρο σύστημα «υπόγειων», κρυμμένων, ανεπίσημων δραστηριοτήτων⁹⁰ που παράγουν εισόδημα σε χρήμα ή σε είδος, που είτε *stricto sensu* «παράνομες» είτε απλώς «αδήλωτες», κρατιούνται έξω από τις παραμέτρους που σηματοδοτούν την επίσημη εργασιακή ταυτότητα.

Το ίδιο συμβαίνει, κατά μείζονα λόγο, προκειμένου περί των οικιακών ή εξωοικιακών δραστηριοτήτων που, ενώ παράγουν εισόδημα, συμβάλλοντας θετικά ή αρνητικά στην ανύψωση του «επιπέδου» διαβίωσης ή κατανάλωσης των νοικοκυριών, παραμένουν τυπικά έξω από τη σφαίρα των ανταλλακτικών σχέσεων. Όλες οι μορφές αυτοκατανάλωσης, παραγωγής ή επεξεργασίας υλικών αγαθών, αυτοπαροχής υπηρεσιών,⁹¹ που στην τυπική τους μορφή ικανοποιούνται ή μπορούν να ικανοποιηθούν, στο πλαίσιο της εμπορευματοποιημένης οικονομίας, παράγουν, σε τελευταία ανάλυση, εισόδημα. Το

90. Για την έννοια της «ανεπίσημης» ή «άτυπης» εργασίας βλ. R.E. Pahl, *ό.π.*, σ. 114 κ.ε.· βλ. επίσης Philip Matterna, *Off the Books: the Rise of the Underground Economy*, Λονδίνο, Pluto Press, 1985, σ. 15 κ.ε.

91. Το ζήτημα της ανάδυσσης της λεγόμενης «αυτοεξυπηρετούμενης» οικονομίας είναι από τα θέματα στα οποία επικεντρώθηκε η προσοχή των μελλοντολόγων (πρβλ. Jonathan Gerschuny, *After Industrial Society: the Emergung Self-service Economy*, Λονδίνο, Macmillan, 1978 και του ίδιου *Social Innovation and the Division of Labour*, Οξφόρδη, U.P., 1983). Άσχετα από τις δυσκολίες της εμπειρικοστατιστικής θεμελίωσης και ανεξάρτητα από τα σοβαρότατα θεωρητικά προβλήματα που τίθενται ήδη σε σχέση με τον αριθμό της αυτοκατανάλωσης και «αυτοεξυπηρετήσης» — προβλήματα που καθιστούν τις αναλύσεις του Gerschuny σε μεγάλο βαθμό έωλες — είναι γεγονός ότι μια σειρά από υπηρεσίες ενεργοποιούνται στους κόλπους της οικιακής κοινότητας ξεφεύγοντας έτσι από τα εκχρηματισμένα κυκλώματα. Στο σημείο αυτό οι τεχνολογικές εξελίξεις είναι αποφασιστικές. Τα νέα διαρκή καταναλωτικά αγαθά μειώνουν τη ζήτηση για εμπορευματοποιημένες υπηρεσίες. Το I.X. υποκαθιστά τη ζήτηση για υπηρεσίες μεταφορών, η τηλεόραση και το video για υπηρεσίες αναψυχής, όπως και οι «προσωπικοί υπολογιστές» θα αντικαταστήσουν μερικά και σταδιακά τη ζήτηση για εκπαιδευτικές και πληροφορικές υπηρεσίες. Στο μέτρο που οι αυτοεξυπηρετούμενες μορφές απαιτούν την κατανάλωση προσωπικού χρόνου και ενέργειας είναι λοιπόν σαφές ότι ο συνολικός προγραμματισμός της διάθεσης του χρόνου θα επηρεαστεί σοβαρότατα.

ίδιο συμβαίνει και με όλες τις μορφές κοινωνικών ανταλλαγών, αγαθών και υπηρεσιών με οποιαδήποτε μορφή.

Με την έννοια αυτή, οι ενεργειοβόρες δραστηριότητες, που εντάσσονται στην κοινή κοινωνική εμπειρία και που είναι δυνατόν, συνεπώς, να προγραμματιστούν από το άτομο (και την οικογένεια) στο πλαίσιο της ευρύτερης εισοδηματικής στρατηγικής, περιλαμβάνουν εκτός από τις επίσημα αναγνωρισμένες μορφές εργασιακών απασχολήσεων και ένα πλήθος άλλων μορφών που προστίθενται, ή ίσως και τις υποκαθιστούν, ως ένα βαθμό. Έτσι η εργασιακή στρατηγική της οικογένειας εμφανίζεται σαφώς ευρύτερη από την απλή αναζήτηση «απασχόλησης», αφού η τελευταία δεν είναι παρά ένα μέρος, το σημαντικότερο βέβαια, ενός ενιαίου, αδιαίρετου και ολοκληρωμένου συστήματος πρακτικών.

Το ζήτημα όμως δεν σταματάει εδώ· στις *δραστηριότητες* αυτές θα πρέπει να προσθέσουμε και όλες τις άλλες τυπικά εισοδηματοφόρες προσοδικές κοινωνικές μορφές, που δεν είναι ευθέως χρονοβόρες ή ενεργειοβόρες, που επομένως δεν έχουν προσωπικό εργασιακό κόστος. Οι προσοδικές μορφές που εκφράζονται ως «δικαιώματα», θεμελιώνονται σε μια πραγματική *κατάσταση κοινωνικής ισχύος* που τις καθιστά δυνατές, τις νοηματίζει, είτε ως κεκτημένα δικαιώματα είτε ως ευκαιριακές απολαβές ή προσόδους, και τις αναπαράγει ως αναγνωρισμένες και κατοχυρωμένες «πηγές» εισοδήματος.

Εδώ εντάσσονται τα κάθε μορφής εισοδήματα από ιδιοκτησία ή περιουσία. Εδώ όμως εντάσσονται και οι κάθε λογής πόροι που προέρχονται από προσοδικά δικαιώματα κάθε είδους.⁹²

Ανεξάρτητα όμως από το γεγονός ότι, στην πραγματικότητα, η αξιοποίηση των ποικιλοτρόπων δικαιωμάτων ή ιδιοκτητων παραγωγικών μέσων προϋποθέτει συχνά ανάληψη προσωπικής εργασίας ή ενέργειας, οπότε και η απόλυτη διάκριση ανάμεσα στο εκ δικαιωμάτων και στο εκ προσωπικής εργασίας προερχόμενο εισόδημα εμφανίζεται, από την άποψη τουλάχιστον του οικονομικού φορέα - υποκειμένου, ως αδύνατη,⁹³ το σύστημα των *εισοδηματικών εισροών αποτελεί ένα ολοκληρωμένο και αρθρωμένο σύστημα*. Στο πλαίσιο του συστήματος αυτού είναι ίσως χρήσιμο να προτείνει κανείς δύο

92. Μπορούμε έτσι να μιλήσουμε ίσως για ένα σύστημα *πολιτικού* καταμερισμού του εισοδήματος, από το οποίο το κυριότερο βέβαια στοιχείο ανάγεται στους θεσμούς που εγγυώνται την κοινωνική αναπαραγωγή των σχέσεων ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, αλλά που βαθμιαία αρχίζει να περιλαμβάνει και άλλες προσωποπαγείς προσοδικές μορφές. Το πρόβλημα είναι βέβαια τεράστιο και δεν μπορούμε να προχωρήσουμε περισσότερο από την απλή του επισήμανση.

93. Με αυτό φυσικά δεν εννοώ ότι διάκριση δεν παραμένει στο αντικειμενικό επίπεδο *θεμελιακή*, αλλά απλώς ότι για τον οικονομικό φορέα-υποκείμενο οι δύο αυτές μορφές συχνά διαχέονται σε ένα αδιαφοροποίητο σύνολο.

τύπους διαφοροποιήσεων. Από τη μια μεριά θα πρέπει να διακρίνονται οι μορφές προσωπικού εισοδήματος που προϋποθέτουν ανάλωση επίμοχθης ενέργειας και χρόνου από εκείνες που επιτυγχάνονται χωρίς προσωπική ενεργοποίηση του υποκειμένου. Από την άλλη μεριά οι εισοδηματοφόρες μορφές διαφοροποιούνται ανάλογα με το αν λαμβάνουν χώρα υπό τον επίσημο, δηλωμένο και πανοπτικό έλεγχο του Κράτους και σηματοδοτούνται κοινωνικά ως επίσημα εισοδήματα.

As σημειωθεί, στο σημείο αυτό, ότι οι προτεινόμενες διακρίσεις, όσο φορμαλιστικές και αν εμφανίζονται δεν νοούνται φυσικά ως α-ιστορικές ή στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κενού. Είναι προφανές ότι το σύστημα των τρεχουσών μορφών των δυνατών εισοδηματικών εισροών επικαθορίζεται από την καθολική εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Και είναι ακριβώς πιστεύω η μεταβολή των εισοδηματοφόρων μορφών που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο των χωρών που κυριαρχούνται από τον Κ.Τ.Π., η πρόσφατη δηλαδή ιστορία των κοινωνικών μορφών δημιουργίας «εισοδημάτων» (ή καταναλωτικής δυνατότητας) που θα τείνει και να προδιαγράψει τις τρέχουσες οικονομικές πρακτικές των υποκειμένων.

Οι ειδικότερες μορφές στρατηγικών που μπορούν να εντοπισθούν και στα δύο αυτά υποσυστήματα συναρτώνται σαφώς με το *νέο και αποφασιστικό ρόλο του Κράτους* στην κυκλοφορία και στην επινομή των εισοδημάτων στα κοινωνικά υποκείμενα. Ο ρόλος αυτός είναι τόσο θετικός όσο και αρνητικός. Θετικά, το Κράτος παρεμβαίνει με την ολοένα ευρύτερη υλοποίηση μηχανισμών κατανομής και ανακατανομής ή και «εγγύησης» εισοδημάτων και τη συνακόλουθη δημιουργία μιας πλειάδας προσοδικών «δικαιωμάτων». Αρνητικά, το κράτος επεμβαίνει με την ολοένα ενεργότερη διακανονιστική του παρέμβαση τόσο με τη μορφή του νομικού «πειθαναγκασμού» των επίσημων εισοδηματοφόρων μορφών και δραστηριοτήτων σε μια σειρά από κανόνες, όσο και με τη μορφή της άντλησης (ή επανάντλησης) ενός σημαντικού μέρους των εισοδημάτων με τη μορφή των φόρων. Με την έννοια αυτή, είναι σαφές ότι υπό το κράτος του παραδοσιακού ελεύθερου καπιταλισμού, όπου οι λειτουργίες της αυτο-ρυθμιζόμενης αγοράς λίγο επηρεάζονταν από «εξωτερικούς» διακανονιστικούς παράγοντες, όλες ή σχεδόν όλες οι επί μέρους δυνατές οικονομικές πρακτικές μπορούσαν να συντίθενται στο πλαίσιο ενός και μόνο αρθρωμένου και ολοκληρωμένου «συστήματος», όπου η ιδιοκτησία και η εργασιακή δύναμη συνδύαζονταν σε μια *πεπερασμένη τυπολογία δυνατών στρατηγικών* που εκφράζονταν με το κέρδος και με το μισθό.

Αντίθετα, υπό το κράτος του σημερινού παρεμβατικού συστήματος, η επίσημη, διακανονιζόμενη και εποπτευόμενη αγορά καλύπτει *μέρος μόνον* των εισοδηματοφόρων πρακτικών. Έτσι, από τη μια μεριά εκκολάπτεται, κά-

τω από τη σκιά της επίσημης αγοράς, μια άλλη κρυφή, πραγματικά «ελεύθερη» αγορά—όπου ο κοινός παρονομαστής των οικονομικών συμπεριφορών είναι ακριβώς η αποφυγή του κρατικού ελέγχου— και που όμως αρθρώνεται στενάδοτα με την επίσημη αγορά, η οποία αποτελεί και την *ratio essendi* της. Η αγορά δεν είναι πια «μία», μοναδική και ελεύθερη όπως ήταν κάποτε, έστω και κατά πλάσμα. Και κατά τρόπο παράδοξο, η διακανονιστική παρέμβαση του κράτους στην αγορά όχι μόνο δεν θιβάσσει το τέρας, αλλά αντίθετα προκάλεσε μια απρόβλεπτη τερατογονία, με αποτέλεσμα να βρισκόμαστε σε μια νέα κατάσταση αναγκαίας (λειτουργικής ή μη) συνύπαρξης της ελεγχόμενης αγοράς με τον κρυπτόγαμο γόνο της, που όμως αναπαράγει όλα τα ασύδοτα και δυσεξάλειπτα αρχετυπικά γνωρίσματα της ελεύθερης αγοράς. Η ελευθερία της επιχειρησιακής βούλησης (κυρίως φυσικά στις μικροκλίμακες) δεν μπορεί ποτέ να τιθασευθεί με απλά διοικητικά μέτρα, και ελλοχεύει παντού στο μέτρο που δεν μεταβάλλονται οι βασικές ατομοκεντρικές συνιστώσες της οικονομικής συμπεριφοράς. Με την έννοια αυτή η περίφημη παραικονομία προϋποθέτει τόσο το Κράτος όσο και την επίσημη οικονομία και την ελεγχόμενη αγορά, όπως αντίθετα η κρατικά οροθετούμενη και αυστηρά ρυθμιζόμενη επίσημη οικονομία είναι ακριβώς εκείνη που γεννάει την παραικονομία. Ως προϊόν της πεπερασμένης και εν πολλοίς αλσιτελούς πανοπτικής οικονομικής διαχείρισης από μέρους της οργανωμένης πολιτικής εξουσίας, η παραικονομία φαίνεται λοιπόν να εκφράζει περισσότερο από οτιδήποτε άλλο την έμμονη αντίσταση του ανεξάρτητου ανελικτικού υποκειμενισμού σε οποιοδήποτε επιβαλλόμενες διακανονιστικές ρυθμίσεις.⁹⁴ Αν μπορούμε να πούμε ότι το αρχετυπικό ιδεολόγημα του *homo economicus* κυριαρχεί ακόμα και σήμερα, αυτό αποδεικνύεται από την ευπλαστότητά του: ως χαμαιλέων μπορεί να μεταμορφώνεται, από τη μια στιγμή στη άλλη, σε *homo paraeconomicus*.⁹⁵

94. Η ίδια περίπου διαδικασία και παρόμοια κοινωνικά προβλήματα έχουν επισημανθεί και στις σοσιαλιστικές χώρες όπου διάφορες μορφές παραικονομίας έχουν πάρει μεγάλες διαστάσεις. Το πρόβλημα κατά πόσον τα φαινόμενα αυτά προωσίζονται νέους σύνθετους τρόπους παραγωγής στο πλαίσιο των σημερινών κυρίαρχων τρόπων με τους οποίους αρθρώνονται με πρωτόφαντους συνδυασμούς θα πρέπει φυσικά να παραμείνει ανοικτό.

95. Το πρόβλημα του κατά πόσον μπορούμε να μιλάμε για *stricto sensu* εξορθολογισμό της οικονομικής συμπεριφοράς έξω από την αγορά είναι φυσικά τεράστιο, και ίσως και άλυτο, στο μέτρο που όπως παρατηρεί ο Maurice Godelier «το Οικονομικό δεν περιέχει στο ίδιο του το επίπεδο ολόκληρο το νόημά του και τη σκοπιμότητά του, αλλά ένα μονάχα μέρος τους» (*Rationalité et irrationalité en économie*, Παρίσι 1969, δεύτερη έκδοση, Maspero, 1980, τόμος Α', σελ. 31). Πράγματι, μόνον η ελεύθερη αγορά επιτρέπει εξ ορισμού την υπαγωγή της οικονομικής συμπεριφοράς σε έναν απόλυτα *ορθολογικό οικονομικό υπολογισμό*. Η διαπίστωση όμως αυτή προφανώς δεν λύνει το πρόβλημα: αν στο αξίωμα της ατομικής μεγιστοποίησης του κέρδους υποκατασταθεί το αξίωμα της ατομικής μεγιστοποίησης του εισοδήματος από πολλές πηγές, οι οποίες είναι εν μέρει μόνον συμβίβαστες και αθροίσιμες μεταξύ τους, η μεγ-

Από την άλλη μεριά, μέσα από την παρέμβαση του κράτους κλονίστηκε συθέμελα και μια άλλη δομική προϋπόθεση της ελεύθερης αγοράς, που αυτή τη φορά δεν αναφέρεται στην αποκλειστικότητα της μιας και μοναδικής αγοράς, αλλά στις προϋποθέσεις υπό τις οποίες λειτουργούν στο πλαίσιο της τα υποκείμενα-άτομα. Πράγματι, το αφηρημένο καπιταλιστικό σύστημα κοινωνικών σχέσεων γνωρίζει δύο και μόνον εισοδηματοφόρες πηγές: το κεφάλαιο και την εργασία. Και ρόλος της αγοράς είναι ακριβώς να επιτρέπει τη «συνάντηση» των δύο αυτών μορφών, μοιράζοντας τα εισοδήματα που παράγονται ανάλογα με τους όρους της συνάντησης αυτής. Υπό τις συνθήκες αυτές *ειδικό* πρόβλημα κατανομής εισοδήματος ανάμεσα στους κεφαλαιούχους και στους εργάτες δεν είναι δυνατόν να τεθεί, αφού οι όροι της διανομής ενυπάρχουν στις καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις.⁹⁶

Όταν η παραγωγή και η διανομή είναι οργανωμένες ως σχέσεις ανταλλαγής ισοδυνάμων, το ζήτημα της διανομής ανάγεται άμεσα στις σχέσεις παραγωγής.⁹⁷ Η απόσπαση του υπερπροϊόντος γίνεται μέσω των εμπορευματικών σχέσεων στην αγορά, και ανεξάρτητα από πλέγματα προσωπικών σχέσεων, προνομίων ή θεσμικών κατοχυρώσεων.⁹⁸ Υπό τις συνθήκες αυτές υπάρχει *μόνο ένα προσοδικό δικαίωμα, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας*. Η οικονομική έκφραση της κατανομής του εισοδήματος στον καπιταλισμό σε όρους αξίας ανταλλαγής συνοψίζεται λοιπόν σε *δεδομένες* μορφές εισοδημάτων που συγκρατούν το υπερπροϊόν: οι μορφές αυτές είναι το κέρδος, η έγγεια πρόσσοδος και ο τόκος. Έτσι, κάνοντας αφαίρεση από την έγγυα πρόσσοδο, που θεωρείται πάγια ως «υπολειμματική», οι εισοδηματικές μορφές είναι από τη μια μεριά ο μισθός και από την άλλη τα κέρδη (και ο τόκος). Με την παρέμβαση του Κράτους στην κατανομή και ανακατανομή του εισοδήματος η κατάστα-

στοποποιητική στρατηγική βγαίνει από τα στενά τεχνητά όρια της οικονομίας και διαχέεται στο πλαίσιο ενός συνόλου κοινωνικών πρακτικών που δεν μπορούν να υπαχθούν σε έναν ενιαίο αυστηρό λογιστικό λογισμό. Με την έννοια αυτή ο *homo paraeconomicus* είναι ο *homo economicus* της ελεγχόμενης αγοράς. Στο μέτρο που οι συνολικά κυρίαρχες ιδεολογικές δομές και οι αντίστοιχες κοινωνικές πρακτικές εξακολουθούν να περιστρέφονται γύρω από μια οικονομικοποιημένη και εκχρηματισμένη παράσταση των κοινωνικών σχέσεων που συνοψίζονται στην υπερκείμενη μορφή του *εισοδήματος*, ο αυστηρά λογιστικός λογισμός της αγοράς δίνει τη θέση του σε ένα λογισμό λιγότερο αυστηρό μεν αλλά πάντοτε επικαθοριζόμενο από το αξίωμα της ατομικής μεγιστοποίησης, έτσι ώστε η αδυναμία αυτοκαθορισμού και αυτονομητισμού ενός «καθαρού» οικονομικού επιπέδου κοινωνικών συμπεριφορών που επισημεινεται από τον Godelier να γίνεται απλώς ακόμα πιο εξόφθαλμη. (Για τις αντιφατικές προεκτάσεις του προβλήματος αυτού στο πλαίσιο της κατασκευής των θεωριών των «διπλών οικονομιών» βλ. Georges Nihan, «Le secteur non structure: signification, aire d'extension du concept et application experimentale», *Revue tiers monde*, 82 (Avril-Juin 1980), τ. XXI, σ. 261 κ.ε.).

96. Πρβλ. Maurice Dobb, *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*, Καμπριτζ 1975, σ. 262.

97. Πρβλ. Claus Offe, *Disorganised Capitalism*, ό.π., σ. 14.

98. Carlo Benetti, *Valeur et repartition*, Γκρονόμπλ, Maspero, 1974, σ. 5 κ.ε.

ση αυτή ανατρέπεται: στους κεφαλαιούχους - ιδιοκτήτες και στους προλετάριους προστίθενται και οι κάθε λογής «προσοδοῦχοι» ή μικροπροσοδοῦχοι, που ανεξάρτητα από την ταξική τους θέση, διαφοροποιούνται σαφέστατα από τους προγόνους τους από μόνο το γεγονός ότι διαθέτουν και άλλες «πηγές». ⁹⁹ Οι άλλες όμως πηγές, «επαρκείς» ή όχι, δεν προστίθενται απλώς στις υφιστάμενες. Αρθρώνονται μαζί τους σε ένα από την άποψη του υποκειμένου *αδιαίρετο σύνολο* συμβιβάσιμων ή και τυπικά ασυμβίβαστων μορφών ¹⁰⁰ επικαθορίζοντας έτσι την κοινωνική δυνατότητα εκπόνησης *νέων και πρωτόφαντων κοινωνικοοικονομικών στρατηγικών*, όπου όλες οι εισοδηματώφρες πηγές συναρτώνται μεταξύ τους.

Εντελώς σχηματικά η περιπλοκότητα του φαινομένου διαφαίνεται και από το παρακάτω σχηματικό διάγραμμα:

	Ενεργειοβόρες	Μικτές (Ταυτόχρονα ενεργειοβόρες και προσοδικές)	Προσοδικές
Επίσημες και μετρήσιμες (σε χρήμα)	Εισοδήματα από επίσημη εργασία	Εισοδήματα από επίσημη αξιοποίηση ιδίων παραγω- γικών μέσων Εισοδήματα από δημόσια απασχόληση	Εισοδήματα από περιουσία Εισοδήματα από προσοδικά δικαιώματα παντός είδους Παραεισοδήματα από δημόσια απασχόληση
Ανεπίσημες και μη μετρήσιμες (σε χρήμα)	Εισοδήματα από ανεπίσημη εργασία Εισοδήματα από παράνομες δραστηριότητες	Εισοδήματα από αδήλωτη αξιοποίηση ιδίων παρα- γωγικών μέσων	Χρηματικές εισροές χωρίς αντάλλαγμα (οικογενειακές κ.λπ.)
Εκτός εκχρηματισμένου κυκλώματος (σε είδος)	Οιονεί εισοδήματα από προσωπική εργασία (οικιακή κ.λπ.)		Σε είδος εισροή αγαθών και υπηρεσιών

99. Claus Offe, *ό.π.*, σ. 26 κ.ε.

100. Τυπικά περιοριστικές μορφές όσον αφορά στην αθροισμότητα τους με άλλες πηγές είναι κυρίως η δημόσια απασχόληση, όπως και τα διάφορα προσοδικά δικαιώματα, που συνοδεύονται με τον κοινωνικό ρόλο του Κράτους.

Τα προσοδικά αυτά δικαιώματα, που αναγνωρίζονται σε ολοένα ευρύτερες κλίμακες, από το κοινωνικό κράτος του ύστερου καπιταλισμού είναι πολλαπλά. Αν το επίδομα ανεργίας αποτελεί την αρχαιότερη και σημαντικότερη μορφή, πολλές άλλες μορφές ροών δημιουργούνται συνεχώς. Τα επιδόματα φτώχειας (σε χρήμα ή σε είδος), τα χαμηλότοκα δάνεια, τα επιδόματα αδυναμίας εργασίας, αλλά και οι «μισθοί» οικιακής εργασίας, οι υποτροφίες, οι επιδοτήσεις, οι φοιτητικοί μισθοί κ.λπ. αρθρώνονται σε ένα *συνολικό σύστημα προσοδικών ροών*, το οποίο είναι τόσο μάλλον περίπλοκο που συχνά προέρχεται από πολλαπλές πηγές.

Είναι βέβαια φανερό ότι οι διαιρέσεις που αναφέρονται στο διάγραμμα δεν είναι ούτε απόλυτες ούτε και σε κάθε περίπτωση δυνατές. Όχι μόνο διότι πολλές μορφές εισροών είναι εξ ορισμού μεικτές, όπως π.χ. τα εισοδήματα από εργασία ή άμεση εκμετάλλευση ιδιόκτητων παραγωγικών μέσων, που «εν μέρει» μόνον είναι επίσημα, όταν λόγου χάρη παρασιωπάται είτε η «έκταση» των δραστηριοτήτων είτε το ύψος του εισοδήματος. Αλλά επίσης επειδή και στο μέτρο που η οποιαδήποτε προσπάθεια πρότασης ενός καθολικού αναλυτικού ταξινομητικού πλέγματος των δυνατών εισοδηματικών εισροών προσκρούει τόσο στην ασάφεια και ελλιπή επεξεργασία των προτεινόμενων κατηγοριών, όσο και στη συνακόλουθη ανάδυση άπειρων ακατάτακτων ή ενδιάμεσων μορφών. Είναι ωστόσο δυνατόν, στο μέτρο τουλάχιστον που δέχεται κανείς τη γενική λογική των παραπάνω υποθέσεων, να διατυπωθούν ορισμένες γενικές, εντελώς τυπικές, και σε κάποιο βαθμό μάλιστα ταυτολογικές, αρχές που θα διέπουν τη λογική σχέση των μορφών αυτών μεταξύ τους από την άποψη φυσικά του φορέα των εισοδηματικών εισροών. Έτσι:

– Όσο αυξάνεται το ειδικό βάρος των μη χρονο- και ενεργειοβόρων εισοδηματικών εισροών, τόσο η αντικειμενική εξάρτηση από τις ενεργειοβόρες δραστηριότητες γίνεται μικρότερη.

– Όσο η εξάρτηση από την εργασία γίνεται μικρότερη, τόσο και αυξάνονται οι δυνατές επιλογές του υποκειμένου όσον αφορά στο είδος της εργα-

Οι προσωπικές αυτές ροές έχουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι οι δικαιούχοι στηρίζουν την αξίωσή τους σε μια ειδική τυπική ιδιότητά τους ως ανέργων, φτωχών, φοιτητών, ασθενών, «οικοκυρών» κ.λπ., που στις περισσότερες περιπτώσεις τουλάχιστον αναρριείται από τη στιγμή που είναι δυνατόν να «αποδειχθεί» η συνδρομή μιας άλλης ιδιότητας: απασχόληση για τον άνεργο, τον άρρωστο ή τη νοικοκυρά, εισόδημα για τον φτωχό, επιγενόμενος γάμος για τη συνταξιούχο κ.λπ. κ.λπ. Με άλλα λόγια η κοινωνική ιδιότητα, που θεμελιώνει το προσοδικό δικαίωμα, εμφανίζεται με την τυπική της μορφή ως αποκλειστική, δηλαδή ως τυπικά ασυμβίβαστη με άλλες εισοδηματοφόρες μορφές.

Οι κοινωνικές συνέπειες των μορφών αυτών όσον αφορά στο συνολικό σύστημα των εισοδηματοφόρων πηγών είναι προφανής: από τη στιγμή που μια σειρά από εισοδηματοφόρες δέσμες εμφανίζονται ως τυπικά ασυμβίβαστες μεταξύ τους, είναι φανερό ότι δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις για την τυποποίηση κοινωνικών πρακτικών που κατατείνουν στην ουσιαστική άρση αυτού του ασυμβίβαστου. Και πραγματικά η κοινωνική αποσπίωση της πολλαπλότητας των ενεργειών ή και δυνάμει εισοδηματοφόρων μορφών αποτελεί μια βασική παράμετρο, που καθολικοποιείται όσο περισσότερο ευρύνεται ο κύκλος των δυνατών προσοδούχων: για ολοένα περισσότερους ανθρώπους η καλύτερη τακτική είναι η αποσπίωση.

Είναι περιττό να σκεφτεί κανείς πόσο αυτά τα πρότυπα κοινωνικών τακτικών θα γενικεύονταν, αν υλοποιούνταν στα καθ' ημάς η πρόσφατη κυβερνητική επαγγελία που θα απαγόρευε οποιαδήποτε δεύτερη απασχόληση, ακόμα και στον «ιδιωτικό τομέα». Η θεσμοποιημένη αποκλειστικότητα όλων των εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων θα είχε ως άμεση συνέπεια την «κατάδυση» του συνόλου περίπου των ιδιωτικών συναλλαγών. Μια τέτοια πολιτική επιλογή θα ήταν εντελώς αλυσιτελής χωρίς δρακόντεια μέτρα και θα προϋπέθετε πλήρη μεταβολή των καταστατικών πολιτειακών συντεταγμένων.

σίας, στην «ποσότητά» της και υπό ορισμένες προϋποθέσεις στη «σκοπιμότητά» της.

— Όσο αυξάνονται οι δυνατότητες διακριτικής ευχέρειας του υποκειμένου ως προς τον τρόπο διάθεσης της ενέργειάς του, τόσο αυξάνονται και οι δυνατότητές του να επιλέξει «ορθολογικά» ανάμεσα στα συγκριτικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των διαφόρων μορφών εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων.

— Όσο περισσότερο οικονομικά (φορολογία, κρατήσεις κ.λπ.) και λειτουργικά («ολοκληρωτική» δέσμευση ενέργειας, εργασιακή πειθαρχία κ.λπ.) «βεβαρημένες» είναι οι επίσημες μορφές εξαρτημένης εργασίας, τόσο και τα πλεονεκτήματά τους (ασφάλεια, σταθερότητα κ.λπ.) είναι δυνατόν να σταθμισθούν ως λιγότερο σημαντικά από τα αντίστροφα μειονεκτήματα των ανεπίσημων εργασιακών μορφών.

Όπως επίσης και:

— Όσο πολλαπλασιάζονται οι μορφές εισροής εισοδήματος τόσο και η οριακή σημασία της καθεμιάς απ' αυτές μειώνεται.

— Όσο μειώνεται η οριακή σημασία της κάθε ειδικής μορφής εισοδηματικής εισροής, τόσο και αυξάνεται η διακριτική ευχέρεια εναλλακτικών εισοδηματοφόρων στρατηγικών.

— Όσο περισσότερα διακεκριμένα πρόσωπα μπορούν να μετέχουν, στο πλαίσιο της οικογενειακής κοινότητας, στην κατανομή των εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων τόσο και πολλαπλασιάζονται οι δυνατές στρατηγικές επιλογές.

— Στο ιδεολογικό επίπεδο, όσο παγιώνονται οι πολλαπλές μορφές εισροών, τόσο και αμβλύνεται η οικονομική και συμβολική ενάργεια εκείνης της μοναδικής [ή κύριας] μορφής εισροής η οποία παραδοσιακά ήταν και η αποκλειστική (μισθός), με αποτέλεσμα να έχει την τάση να διαχέεται στο πλαίσιο της υπερκείμενης καθολικής μητρας που συγκροτείται από το *συνολικό πραγματικό οικογενειακό εισόδημα*.¹⁰¹

Τα παραπάνω είναι βέβαια πολύ δύσκολο να τεκμηριωθούν εμπειρικά κατά τρόπο πειστικό. Υπάρχουν όμως μια σειρά από ενδείξεις ότι η κοινωνική δυναμική στην Ελλάδα, και ειδικότερα στην πρωτεύουσα, κατατείνει προς τον πολλαπλασιασμό των οικογενειακών μονάδων για τις οποίες τα εισοδή-

101. Σ' αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε κανείς να εντάξει τις παρατηρήσεις του André Gorz όσον αφορά στην εμφάνιση μιας «μη-τάξης των μετακαπιταλιστικών προλεταρίων» για τους οποίους η κοινωνική σημασία της κύριας παραγωγικής εργασίας μειώνεται συνεχώς (André Gorz, *Adieux en prolétariat: au delà du socialisme*, Παρίσι, Galilée, 1980). Για τις τεράστιες προεκτάσεις του προβλήματος στον ορισμό της σχέσης της ταξικής θέσης και της ταξικής συνείδησης, αλλά και γενικότερα στο ζήτημα της *θεωρίας* περί κοινωνικών τάξεων δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος εδώ.

ματα από την επίσημη εργασία του αρχηγού της οικογένειας συνιστούν ποσοστό του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος που θα τείνει να μικραίνει. Και όπου, συνακόλουθα, θα αυξάνεται η σχετική σημασία των «άλλων» εισοδηματικών εισροών που περιλαμβάνουν τόσο τις προσόδους παντός είδους (και σ' αυτές θα πρέπει να συμπεριληφθούν όλες οι μορφές ενεργεία ή δύναμει εξασφάλισης με τη μορφή οικογενειακών βοηθημάτων ή εμβασμάτων σε χρήμα ή σε είδος, όπως και τα πλεονεκτήματα της ιδιοκατοίκησης ή των προϊόντων ίδιας παραγωγής) όσο και όλα τα εισοδήματα που προέρχονται από δραστηριότητες που διαδραματίζονται στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας. Ο ακριβής υπολογισμός της τάξης μεγέθους της τελευταίας είναι φυσικά αδύνατος. Αν σκεφτούμε όμως ότι σε άλλες πολύ πιο μισθωτοποιημένες και «ελεγχόμενες» οικονομίες, όπως π.χ. στις ΗΠΑ, η παραοικονομία υπολογίστηκε στο 30% περίπου του Α.Ε.Π.,¹⁰² η ίδια τάξη μεγέθους που προτείνεται για την ελληνική παραοικονομία από τον Άγγελο Αγγελόπουλο,¹⁰³ πιθανότατα αποτελεί υποεκτίμηση της πραγματικής κατάστασης.

Ανεξάρτητα όμως απ' αυτό, οι έστω αχνές ενδείξεις για την αύξουσα «πολυσθένεια»¹⁰⁴ ολόένα ευρύτερων κοινωνικών ομάδων και κατηγοριών είναι πολλαπλές. Χωρίς να είναι δυνατόν να εξαντλήσουμε το ζήτημα, η τεκμηρίωση θα μπορούσε να βασιστεί σε μια σειρά από ιχνηλατήσεις, που μολοντί έμμεσες μπορεί να είναι πειστικές.

1. Στη διερεύνηση της έκτασης των *πολλαπλών απασχολήσεων* και εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων τόσο στο ατομικό όσο και στο οικογενειακό επίπεδο.

2. Στη διερεύνηση της τυχόν *πολλαπλότητας των εισοδηματικών πηγών* που συγκροτούν το συνολικό οικογενειακό εισόδημα.

3. Στη διερεύνηση της τυχόν αναντιστοιχίας ανάμεσα στα εμφανιζόμενα οικογενειακά εισοδήματα και στα επίπεδα της οικογενειακής *κατανάλωσης*.

Φυσικά, δεν είναι δυνατόν να προχωρήσουμε σε μια βαθύτερη ανάλυση, ούτε, κατά μείζονα λόγο, να διερευνήσουμε το «βαθμό» ή τη δυναμική της πολυσθένειας, κατά κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες. Μια τέτοια έρευνα θα προϋπέθετε όχι μόνο την εκπόνηση νέων σαφών ταξινομητικών μητρών, αλλά και μια σειρά από νέες τεχνικές για να αντιμετωπιστούν έστω και μερικά οι εγγενείς αδιαφάνειες των ζητημάτων αυτών. Πράγματι ήδη οι πολλαπλές

102. A. Heertje/P. Barthelemy, *ό.π.*, σ. 109, βλ. επίσης L. Feige, *The Theory and Measurement of the Unobserved Sector of the Economy*, Leiden, 1981.

103. *Το Βήμα*, 10.11.1985.

104. Για την έννοια αυτή βλέπε Κ. Τσουκαλάς, «Πολυσθένεις φορείς...», *ό.π.* και «Μονοσήμαντες τάξεις και πολυσθενή υποκείμενα: σκέψεις γύρω από ορισμένα προβλήματα ενόπτισης και αποκρυπτογράφησης των κοινωνικών κατηγοριών στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες», *Αντί*, 267.

απασχολήσεις που ίσως είναι η ασφαλέστερη ένδειξη της πολυσθένειας είναι εξαιρετικά δύσκολο να τεκμηριωθούν, τόσο μάλλον που η «πολλαπλότητα» δεν είναι αυτονόητη κατηγορία και καλύπτει εντελώς διαφορετικές μορφές κοινωνικών πρακτικών. Ενδεικτικά και μόνο θα μπορούσε κανείς να διακρίνει ανάμεσα:

α) Σε πολλαπλότητα δραστηριοτήτων του ίδιου τύπου, όπως π.χ. περισσότερες από μια απασχολήσεις με παρόμοιο ή περίπου παρόμοιο περιεχόμενο αλλά με διαφορετικούς εργοδότες, ή «πελάτες».

β) Σε πολλαπλότητα σε σχέση με το κριτήριο της *θέσης στο επάγγελμα*. Ο μισθωτός γιατρός που δέχεται και ιδιωτική πελατεία (νόμιμα ή παράνομα), ο εκπαιδευτικός που παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα, ο συνταξιούχος δικηγόρος που δίνει νομικές συμβουλές, ο φοροτεχνικός υπάλληλος που συντάσσει φορολογικές δηλώσεις, ο υπάλληλος της ΔΕΗ ή του ΟΤΕ που χρησιμοπιώνεται το θεσμικό, τεχνικό και λειτουργικό του μονοπώλιο αναλαμβάνει ως αυτόνομος τεχνίτης επισκευαστικές ή και κατασκευαστικές εργασίες είναι παραδείγματα καθημερινών πρακτικών που είναι εξαιρετικά δύσκολο να εντοπιστούν.

γ) Σε πολλαπλότητα σε σχέση με το κριτήριο των *κλάδων οικονομικής δραστηριότητας*. Τυπικό παράδειγμα οι ευκαιριακές ή εποχικές δραστηριότητες στην πρωτογενή παραγωγή, ατόμων που δεν εμφανίζονται ως αγρότες, ή αντίστροφα, ή, ακόμη χαρακτηριστικότερα, σε εποχικές υπηρεσίες (π.χ. τουριστικές). Και εδώ, η πραγματική έκταση του φαινομένου είναι δύσκολο να όχι αδύνατο να υπολογιστεί.^{104α}

δ) Η πολλαπλότητα σε σχέση με το κριτήριο του *ατομικού επαγγέλματος*, που μπορεί να συνδυάζεται ή και να μη συνδυάζεται με τις προηγούμενες μορφές πολλαπλότητας. Είναι προφανές λοιπόν ότι οι δυσκολίες ορισμού της πολλαπλής απασχόλησης καθιστούν σχεδόν αδύνατο τον ποσοτικό της εντοπισμό.¹⁰⁵ Πράγματι, από τη στιγμή που ο ορισμός της «απασχόλησης»

104α. Το γεγονός ότι η μέση ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία ανάμεσα στο 1960 και στο 1982 εμφανίζεται στην Ελλάδα ως η *υψηλότερη της Ευρώπης*, μετά την Αυστρία (6,4% το χρόνο έναντι 4,4% για το σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ, βλ. ΟΟΣΑ: «Historical Statistics», *ό.π.*, σ. 47) ερμηνεύεται ίσως εν μέρει με την αύξουσα μερική (και συνεπώς συνήθως «ανεπίσημη») απασχόληση στη γεωργία, αν σκεφτούμε ότι η Αυστρία παρουσιάζει ανάμεσα σε όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ την ταχύτερη ανάπτυξη της μερικής απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα (βλ. ΟΟΣΑ: «L' agriculture a temps partiel», Παρίσι, 1978, Roneo). Για τις δυσκολίες του υπολογισμού στην Ελλάδα βλ. π.χ. Guy Burgel: «Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 30-31 (1977), σ. 190 κ.ε. και 33-34 (1978), σ. 190 κ.ε.

105. Έτσι όταν π.χ. υπολογίζεται ότι 40% των ιδιωτικών υπαλλήλων και 20% των δημοσίων υπαλλήλων έχουν και άλλη απασχόληση (βλ. συνέντευξη του υπουργού Οικονομικών Δ. Τσοβόλα στο *Βήμα* της 17.11.1985) και ανεξάρτητα από την ακρίβεια του υπολογισμού, πα-

παύει να προκύπτει από τον αποκλειστικό και σηματοδοτικό της χαρακτήρα, από τη στιγμή δηλαδή που παύει να ορίζεται ως τυπική ιδιότητα του εργαζόμενου ατόμου, είναι εξ αντικειμένου αδύνατο να διατυπωθούν κριτήρια με τα οποία να διακρίνεται η «απασχόληση» από την απλή, επαναλαμβανόμενη ή και εποχική εισοδηματοφόρα δραστηριότητα. Ακόμα μια φορά, βρισκόμαστε μπροστά σε μια διαδικασία διάχυσης του νοηματικού περιεχομένου ενός όρου από τη στιγμή ακριβώς που επιχειρούμε να τον ουσιαστικοποιήσουμε και να τον εμπλουτίσουμε. Ανεξάρτητα όμως απ' αυτό ακόμα δυσκολότερη είναι, φυσικά, η διαφοροποίηση των μορφών πολλαπλών «απασχολήσεων» ή κερδοφόρων δραστηριοτήτων ανάλογα με την κοινωνική κατηγορία. Στο σημείο αυτό βέβαια μπορεί κανείς να διατυπώσει τη βάσιμη υπόθεση ότι η αντικειμενική δυνατότητα εκπόικιλσης των εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων και των εισοδηματικών πηγών, θα πρέπει να είναι μεγαλύτερη στα εκπαιδευμένα, εξειδικευμένα και καλύτερα αμειβόμενα στρώματα.¹⁰⁶ Οι μισθωτοί εργάτες έχουν λίγες ευκαιρίες, λιγότερη πληροφόρηση και ακόμα λιγότερο υπολειπόμενο χρόνο και ενέργεια για να αποδοθούν σε «άλλες» δραστηριότητες. Ακόμα και αν, όπως είδαμε παραπάνω, οι σημερινοί προλετάριοι δεν υφίστανται την εξ ορισμού ολοκληρωτική απόσπαση ολόκληρου του ενεργειακού τους δυναμικού, είναι σαφές ότι στο σημείο αυτό «μειοεκτούν» σε σχέση με όλες τις άλλες κοινωνικές κατηγορίες. Έτσι μπορεί να υποθέσει κανείς ότι οι «πολυσθενείς» μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης θα πρέπει να συγκεντρώνονται κυρίως στους κόλπους των κάθε λογής «μεσοστρωμάτων» για τα οποία η εργασιακή «διαθεσιμότητα» θα είναι πολύ πιο έντονη, τουλάχιστον δυνάμει. Αν λάβουμε υπ' όψιν, ότι, όπως είδαμε παραπάνω, η τελευταία αυτή

ραμένει ασαφές το «όριο» πέραν του οποίου η οποιαδήποτε εξω-μισθωτή εισοδηματοφόρα δραστηριότητα θεωρείται «απασχόληση». Ήδη δηλαδή στον ορισμό του ζητήματος παραμένουμε αναπόφευκτα αιχμάλωτοι των παραδοσιακών προσλαμβανουσών παραστάσεων για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω. Ο δημόσιος υπάλληλος που παραδίδει μαθήματα ή κάνει μεταφράσεις (την ώρα της δουλειάς του ή τις «ελεύθερες» ώρες του) έχει ή όχι δεύτερη «απασχόληση»; Και μήπως το γεγονός ότι για τους δημόσιους υπαλλήλους η δεύτερη «απασχόληση» απαγορεύεται, είναι ακριβώς ο λόγος για τον οποίο οι πολυαπασχολούμενοι ιδιωτικοί υπάλληλοι εμφανίζονται περισσότερο από τους δημόσιους που θα «προτιμούν» εισοδηματοφόρες δραστηριότητες που δεν κατηγοριοποιούνται ως «απασχολήσεις»; Έμμεσα, ακόμα και ο δημοσιούπαλληλικός κώδικας «αναγνωρίζει» τα «δικαιώματα» των υπαλλήλων σε εξω-υπηρεσιακές κερδοφόρες δραστηριότητες. Παράδειγμα, οι επίσημες άδειες «ελαισοσυγκομιδής» που έχουν αποτέλεσμα το άδειασμα των δημοσίων υπηρεσιών τον Δεκέμβριο.

106. Η διαφοροποίηση των πολυ-απασχολητικών τάσεων παρατηρείται ήδη από τον Guy Burgel στα μέσα της δεκαετίας του '60, οπότε και οι πρακτικές αυτές ήταν κατά πάσαν πιθανότητα ακόμα πολύ λιγότερο γενικευμένες από ό,τι είναι σήμερα (Guy Burgel, *La condition industrielle a Athene etude socio-geographique*, Πρώτον μέρος: *Les Hommes et Leur Vie*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1970, σ. 65). Έτσι ανάμεσα στους υπαλλήλους των βιομηχανικών καταστημάτων οι αναφερόμενες δεύτερες απασχολήσεις καλύπτουν μεταξύ 25-30% των απασχολούμενων, ενώ ανάμεσα στους εργάτες και γενικά στους χειρώνακτες τα ποσοστά είναι εντελώς ασήμαντα.

κατηγορία στην περιοχή πρωτεύουσας διογκώθηκε σημαντικά εις βάρος των χειρωνάκτων και των ανειδίκευτων, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι συνολικές παράλληλες, δευτερεύουσες ή συμπληρωματικές και μη δηλωνόμενες δραστηριότητες και εισοδηματικές πηγές (τόσο των μισθωτών όσο και των ανεξάρτητων επιτηδευματιών) θα πρέπει όχι μόνο να μη μειώνονται αλλά αντίθετα να αυξάνονται.

Με την έννοια αυτή θά 'λεγε κανείς ότι αν από τη μια μεριά η «πολυσθένεια» επηρεάζει τόσο τις μορφές κοινωνικής κινητικότητας όσο και τη διάχυση των ανελικτικών και ατομιστικών προτύπων συμπεριφοράς, από την άλλη μεριά η κοινωνική υλοποίηση της εκπαιδευτικής και κοινωνικής ανέλιξης ανοίγει, με τη σειρά της, τους αντικειμενικούς ορίζοντες των κοινωνιών προς ολοένα ευρύτερες και πολυσθενέστερες δυνατότητες.

(ε) Τέλος, και ίσως σημαντικότερο από όλα, ο συνδυασμός όλων των παραπάνω με την πολλαπλότητα σε σχέση με το κριτήριο των εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων των διαφόρων μελών της οικογενειακής κοινότητας. Ο εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας, ο προγραμματισμός υποκατάστατων μορφών κερδοφόρων δραστηριοτήτων και η οικονομική λειτουργία της οικογένειας ως επιχειρησιακού συστήματος με εκροή εργασίας και εισροή εισοδήματος είναι ζητήματα που θα έπρεπε να μελετηθούν σε βάθος.

Παράλληλα με την ανάλυση των δραστηριοτήτων, η ανάλυση των εισοδηματικών πηγών θα μπορούσε επίσης να αποτελέσει ασφαλή ένδειξη των πολλαπλών μορφών κοινωνικής ενσωμάτωσης. Στο σημείο αυτό τα προβλήματα προσέγγισης είναι ίσως ακόμα οξύτερα, κυρίως στην Ελλάδα όπου η φοροδιαφυγή έχει πάρει παρομιμώδεις διαστάσεις. Ωστόσο τα επίσημα στοιχεία του δηλωθέντος εισοδήματος επιτρέπουν ίσως μια σειρά από συλλογισμούς. Ενδιαφέρουσα στο σημείο αυτό είναι η εξέλιξη στη διάρθρωση των πηγών του διογκωμένου εισοδήματος φυσικών προσώπων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Ποσοστά δηλωθέντος οικογενειακού εισοδήματος που προέρχονται από την κύρια επαγγελματική πηγή στο συνολικό δηλωθέν εισόδημα

	1960	1980
Μισθωτοί	83,6%	93,3%
Ελεύθεροι επαγγελματίες	48,0%	38,1%
Έμποροι, βιομήχανοι, βιοτέχνες	79,1%	72,7%
Εισοδηματίες (οικοδομές και κινητές αξίες)	91,8%	52,0%
Πηγή: ΕΣΥΕ: Στατιστικές δηλωθέντος εισοδήματος φυσικών προσώπων.		

Από την ανάγνωση του πίνακα προκύπτει σαφώς ότι σε όλες τις κατηγορίες πλην των μισθωτών, η συμβολή στη διαμόρφωση του συνολικού δηλωμένου εισοδήματος πηγών «άλλων» από την εμφανιζόμενη ως «κύρια» γίνεται ολοένα μεγαλύτερη.¹⁰⁷ Πράγμα που σημαίνει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια αύξουσα διαφοροποίηση των πηγών από τις οποίες προέρχεται το εισόδημα. Αλλά ακόμα και για τους μισθωτούς, για τους οποίους η τάση φαίνεται αντιστροφή, το πιθανότερο είναι ότι η πραγματικότητα είναι εντελώς διαφορετική. Πράγματι, η άνηση της παραοικονομίας και η καθολική πρακτική της κατά το δυνατόν αποσιώπησης των εισοδημάτων οδηγεί στην προφανή στρέβλωση του ειδικού βάρους των μισθών στο σύνολο του εισοδήματος για τον απλούστατο και πασιδίλο λόγο ότι «δεν κρύβονται».¹⁰⁸ Έτσι, δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσει κανείς ότι μια γενικότερη πρακτική εκποίκισης των εισοδηματικών πηγών θα επηρεάζει τους μισθωτούς λιγότερο από τους άλλους, με την πιθανότατη εξαίρεση της κατηγορίας των χειρωνακτών μισθωτών εργατών για τους οποίους, όπως είδαμε και παραπάνω, τα περιθώρια πολλαπλών μορφών κοινωνικοοικονομικής δράσης και ενσωμάτωσης παραμένουν πολύ στενά.

Η διερεύνηση των τυχόν αναντιστοιχιών ανάμεσα στα διαφαινόμενα καταναλωτικά επίπεδα και στα «επίσημα» εισοδήματα είναι μια τρίτη κατεύθυνση για την έμμεση διερεύνηση των νέων μορφών κοινωνικής ενσωμάτωσης. Πράγματι, τα αποκρυπτόμενα εισοδήματα προέρχονται από πηγές που, κατ' αρχήν τουλάχιστον, ανήκουν στη σφαίρα της παραοικονομίας, και συνεπώς θα έχουν την τάση να απαμβλύνουν τη σημασία της επίσημης και δηλωμένης κύριας μορφής κοινωνικοοικονομικής ένταξης. Στο σημείο αυτό η τεκμηρίωση της συλλογιστικής θα προϋπέθετε βέβαια ειδική μελέτη. Δεν είναι όμως παράλογο να υποθέσει κανείς ότι ο πανθομολογούμενος ταχύτατος μετασχηματισμός των καταναλωτικών προτύπων¹⁰⁹ αντιστοιχεί σε μια εισοδηματική επιφάνεια που πολύ απέχει από τα επίσημα στοιχεία.¹¹⁰ Το ίδιο εξάλλου πιθα-

107. Για περισσότερα στοιχεία και πλήρεις σειρές βλ. επίσης Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά...* σ. 323-326.

108. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει από το γεγονός ότι το δηλωμένο μέσο εισόδημα των μισθωτών (και των συνταξιούχων) το 1980 και για την περιοχή της πρωτεύουσας, εμφανίζεται ως το υψηλότερο από όλες τις κατηγορίες πλην των ελευθερίων επαγγελματιών. Το 1980 το κατά κεφαλήν δηλωμένο εισόδημα των μισθωτών ήταν 356.000 το χρόνο, έναντι 511.000 των ελευθερίων επαγγελματιών, 331.000 των συνταξιούχων, 280.000 των εμπόρων, βιομηχάνων και βιοτεχνών και 187.000 των «εισοδηματιών». («Στατιστική του δηλωθέντος εισοδήματος φυσικών προσώπων, για το έτος 1980», ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1982).

109. Εξαντλητική στο σημείο αυτό είναι η μελέτη του Β. Καραποστόλη, *ό.π.*, που αξιολογεί στο μέγιστο δυνατό σημείο την έρευνα των οικογενειακών προϋπολογισμών.

110. Εντελώς ενδεικτικά, το γεγονός ότι 7 περίπου στα 10 αθηναϊκά νοικοκυριά διαθέτουν Ι.Χ. αυτοκίνητο είναι το προφανέστερο παράδειγμα, αν σκεφτούμε ότι το μέσο δηλωθέν οικογενειακό εισόδημα στην περιοχή πρωτεύουσας δεν ξεπερνούσε το 1980 τις 325.000 δρχ.

νολογείται από τη διαφαινόμενη εξαιρετικά γοργή πρόοδο του επιπέδου κατανάλωσης.¹¹¹

Σε σύγκριση με το ίδιο στοιχείο, οι 200.000 δρχ. κατά κεφαλήν που κόστιζαν, κατά ελάχιστη εκτίμηση, οι σπουδές στο εξωτερικό φαίνονται εξωφρενικές. Το ίδιο ισχύει και σε σχέση με το διαφαινόμενο κοινωνικό εύρος των κοινωνικών κατηγοριών που είναι σε θέση να επενδύσουν πόρους για την αγορά ιδιόκτητης κατοικίας, καθώς και σε σχέση με την ευρύτητα και ταχύτητα διείσδυση άλλων δαπανηρών διαρκών καταναλωτικών αγαθών, όπως π.χ. η έγχρωμη τηλεόραση και τα video, η ζήτηση των οποίων καθώς φαίνεται επεκτάθηκε σε ευρύτητα στρώματα με πρωτοφανείς ρυθμούς. Αν σκεφτούμε ότι σήμερα η ετήσια δαπάνη για μικρά αυτοκίνητα υπολογίζεται σε 300.000 δρχ. το χρόνο (Θ. Αναστασιάδης, *Η Καθημερινή*, 6 Ιαν. 1986), η απόσταση που χωρίζει τα δηλώνόμενα από τα πραγματικά εισοδήματα καθίσταται ακόμα πιο εξοφθαλμη.

111. Ο παρακάτω Πίνακας είναι εύλωτος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

*Αύξηση κατά κεφαλήν ιδιωτικής κατανάλωσης
1961-1977*
(σε σταθερές τιμές 1975)

Ελλάδα	142%
Πορτογαλία	124%
Ισπανία	114%
Γαλλία	98%
Ολλανδία	96%
Ιταλία	89%
Αυστρία	87%
Βέλγιο	81%
Γερμανία	79%
Φιλανδία	73%
Τουρκία	66%
Ιρλανδία	64%
Νορβηγία	64%
Δανία	57%
Ελβετία	50%
Σουηδία	40%
Μεγ. Βρετανία	34%
Ιαπωνία	184%
Καναδάς	83%
ΗΠΑ	65%

Πηγή: «Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδος» 1970-1979, Υπουργείο Συντονισμού, αριθμ. 26, Αθήνα 1981 (πολυγρ.), σ. 113.

Με την εξαίρεση λοιπόν της Ιαπωνίας, η αύξηση της κατά κεφαλήν ιδιωτικής κατανάλωσης είναι στην Ελλάδα η κατά πολύ μεγαλύτερη ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ. Σ' αυτό προφανώς συμβάλλει και το γεγονός ότι ανάμεσα σε όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ (τουλάχιστον για το 1977) η εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση αντιπροσωπεύει στην Ελλάδα το μεγαλύτερο ποσοστό του Α.Ε.Π. (ό.π., σ. 104).

Από τα παραπάνω δεν είναι φυσικά δυνατόν να βγει κανένα οριστικό συμπέρασμα.¹¹² Αν κάτι όμως μου φαίνεται αναμφίβολο, αυτό είναι ότι οι τρέχουσες κατηγοριοποιήσεις όχι μόνον είναι αδύνατο να μας δώσουν επαρκή εικόνα μιας κοινωνικής πραγματικότητας που εξελίσσεται κάτω από τα μάτια μας, αλλά επιπλέον, αντιμετωπιζόμενες μη κριτικά, είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε αποπροσανατολισμούς και σε παρανοήσεις. Και αν η «αυθόρμητη κοινωνιολογία» αποτελεί τον υπ' αριθμόν ένα εχθρό της οποιασδήποτε επιστημονικής προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων, η «υποστασιοποίηση» των βεβαρημένων παραδοσιακών κατηγοριών οδηγεί στην κατασκευή ενός κόσμου μυθικού και ανύπαρκτου. Οι αντιφάσεις είναι οφθαλμοφανείς και οι οποιοσδήποτε επικυκλικές επεξεργασίες δεν είναι δυνατόν να τις άρουν. Μόνο μέσα από μια νέα, *θεωρητικά ολοκληρωμένη* και κατηγοριακά επεξεργασμένη πρόταση είναι δυνατόν να αναπτυχθούν τα εργαλεία εκείνα που θα επιτρέψουν την αποκρυπτογράφηση μιας ολοένα συνθετότερης και πιο πολυδιάστατης κοινωνικής δομής.

Στο σημείο ακριβώς αυτό εμφανίζεται η σοβαρότερη ίσως εγγενής δυσκολία στην προσπάθεια επεξεργασίας λυσιτελέστερων κατατακτικών εργαλείων: σε ολοένα ευρύτερη κλίμακα παγιώνονται κοινωνικές πρακτικές που από τη μια μεριά κατατείνουν προς τη *θεσμιοποιημένη αναγνώριση* επαγγελμάτων και επαγγελματικών σηματοδοτήσεων των ατόμων-φορέων έτσι ώστε να κατοχυρώνεται η κοινωνική (ή συντεχνιακή) αγκίστρωση του ατόμου με ένα «ονοματισμένο» σύστημα κοινωνικά αποδεκτό και δυνάμει προσοδοφόρο, ενώ από την άλλη μεριά επιδιώκουν τη συσκότιση όλων των άλλων εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων. Ο συνδυασμός των δύο αυτών μορφών κοινωνικών πρακτικών, που πηγάζουν και οι δύο από το κοινωνικό κράτος (και από τις νεοκορπορατιστικές εκφάνσεις του) έχει αποτέλεσμα την *αύξουσα απόσταση* ανάμεσα στις *αναγνωρίσιμες, επίσημες, εντοπίσιμες, τυπικές και στις κρυμμένες, άγνωστες, ουσιαστικές μορφές κοινωνικοεργασιακής ενσωμάτωσης*.

Με άλλα λόγια, βρισκόμαστε σε μιαν ολοένα μεγαλύτερη *αναντιστοιχία* ανάμεσα στις εμφανείς και στις πραγματικές κοινωνικές ιδιότητες των ατόμων· μια αναντιστοιχία που δεν θα οφείλεται μόνο στην τυχόν ανεπάρκεια των σηματοδοτικών και κατατακτικών κατηγοριών, αλλά κυρίως στις *συνειδητές κοινωνικές στρατηγικές*, που ταυτόχρονα παράγουν τις ονοματισμένες

112. Πολύ περισσότερο που η παγκόσμια «κρίση» καθιστά τη δυναμική των φαινομένων εντελώς άδηλη. Ήδη για το κατά πόσον η κρίση ενεργεί προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης ή της άμβλυνσης των φαινομένων της παραοικονομίας και της άτυπης εργασίας, υπάρχουν τεράστιες διχογνωμίες. (Βλ. π.χ. R.E. Pahl, *ό.π.*, σ. 93 κ.ε., και M.O. Higgins, *Measuring the Hidden Economy: A Review of Evidence and Methodologies*, Λονδίνο, Outer Circle Policy Univ., 1980.

κατηγορίες και εξωθούν τους κοινωνικούς φορείς να εργαστούν και να λειτουργήσουν έξω από τα υποτιθέμενα όρια των κατηγοριών αυτών.

Έτσι, με όλες τις προϋπάρχουσες δυσκολίες της ταξικής ανάλυσης, προστίθεται και η *αδιαφάνεια* των ταξικών ρόλων, στο πλαίσιο ενός συστήματος όπου η ροή των πόρων είναι όχι μόνο περίπλοκη και δυσεντόπιστη, αλλά επίσης και ολοένα πιο υπόγεια. Η γενικευμένη αντίσταση στην αναγνωσιμότητα των μορφών της κοινωνικής ενσωμάτωσης του ατόμου προσδίδει, με την έννοια αυτή, μια νέα διάσταση στο ήδη τεράστιο επιστημολογικό πρόβλημα κατάταξης και κατανόησης της πραγματικότητας. Η διαδικασία της ανάγνωσης είναι πια κυριολεκτικά αποκρυπτογραφική. Σαν κινέζικα ιδεογράμματα, τα άτομα αντιστέκονται στην οποιαδήποτε κατηγοριοποίησή τους.

*Sans corps, sans formes, sans figures,
Sans contours, sans symétrie, sans un
Centre, sans rappeler aucun connu.
Sans règle apparente de simplification
d' unification, de généralisation.
Ni sobres, ni épurés, ni dépouillés.
Chacun comme éparpillé,
tel est le premier abord.*

HENRI MICHAUX, «Idéogrammes en Chine»